

ИВАН П. ИВАНОВ
СЕРИЯ
“ПЕДАГОГИЧЕСКА СОЦИОЛОГИЯ”
СОЦИАЛИЗАЦИЯТА

Шумен, 1998

© Иван Петков Иванов - автор, 1998

ISBN 954-8789-47-7

Рецензенти: проф.д-р Людмил Станоев

доц.д-р Любен Вирчев

Издателство АКЦИОС, Шумен, п.к. 572

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ	5
1. СОЦИАЛИЗАЦИЯ И СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ	9
ОБЩЕСТВОТО И НЕГОВИТЕ ЦЕННОСТИ И НОРМИ	9
СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ И СОЦИАЛНА РЕГУЛАЦИЯ	12
ТИПОВЕ СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ И ФОРМИ НА СОЛИДАРНОСТ	14
СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ И ДЕВИАЦИИ	16
2. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО АСИМИЛАЦИЯ И АКОМОДАЦИЯ	22
3. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ПРОЦЕС НА СОЦИАЛНО НАУЧАВАНЕ	29
4. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ОВЛАДЯВАНЕ НА ТЕХНИКИТЕ ЗА КОМУНИКАЦИЯ	33
5. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ФОРМИРАНЕ НА РОЛЕВАТА СТРУКТУРА НА ЛИЧ- НОСТТА	37
КОГНИТИВЕН АСПЕКТ НА СОЦИАЛИЗАЦИЯТА	40
6. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО СОЦИАЛНА КОНСТРУКЦИЯ НА РЕАЛНОСТТА	42
7. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ НА КУЛТУРАТА И КАТО АКУЛТУРАЦИЯ	46
8. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ПРИДОБИВАНЕ НА СОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ	62
АЗ-КОНЦЕПЦИЯ И ИДЕНТИЧНОСТ.....	66
ВТОРИЧНА СОЦИАЛИЗАЦИЯ.....	70
ДВОЙСТВЕНОСТ НА ИДЕНТИЧНОСТТА	72
СОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ И ВЛАСТ	73

9. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО УСВОЯВАНЕ НА ХАБИТУС.....	75
СОЦИАЛНИЯТ СТАТУС НА ЛИЧНОСТТА	81
10. ФАКТОРИ И ИНСТИТУЦИИ НА СОЦИАЛИЗАЦИЯТА	88
СЕМЕЙСТВО	88
УЧИЛИЩЕ	93
ПРИЯТЕЛСКИ ГРУПИ ОТ ВРЪСТНИЦИ	96
СРЕДА ЗА СОЦИАЛИЗАЦИЯ	97
СРЕДСТВА ЗА МАСОВА КОМУНИКАЦИЯ.....	100
КАЗАРМА	103
ТРУДОВ КОЛЕКТИВ	104
ЛИТЕРАТУРА.....	100
ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ.....	109
ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ.....	112

УВОДНИ ДУМИ

В “Книга за джунглата” Р.Киплинг развива идеята, че човек придобива животински черти при потапянето си в животинската среда (анимализира се). По същия начин, потапянето в човешка среда е задължително условие той да се хуманизира. Човек е същество не толкова с биологична (наследственост), отколкото със социална същност (продукт на едно общество и култура). Като културен феномен той се формира под влияние на трансфера на езика, уменията, вярванията (идеи, религия).

Обществото в хода на своето развитие е създадо механизъм за придаване на социална същност на човека (трансмисия на културата - социализация), която се реализира задължително, но чрез специфични институции.

Като първоначално уточнение, *социализацията е един процес на интеграция на индивида в генералната схема на обществото*. По думите на Мохамед Шеркауи (M.Chercaoui), тя е една трансформация от асоциално към социално съществуване, усвояване на категории на мислене, система от идеи, вярвания, традиции, морални ценности [M. Chercaoui, 1986, 40 стр.]

В теориите, които обясняват този феномен се използват редица **понятия**. Първо ще бъдат дадени *определения на най-важните от тях*.

Социално: това, което е свойствено за една група хора или общество и надхвърля възможностите на съставлящите го хора. Като понятие по съдържание се противопоставя на биологично, психично и индивидуално. В индивидуалното си развитие човек развива човешката си същност, усвоявайки социокултурен опит, усвоявайки социалните правила и регламентации (норми, йерархия) и културното наследство (език, техники, ценности), които формират човешкото интелектуално пространство.

Човек съхранява своята същност само доколкото се подчинява на човешки норми и правила. Един характерен пример е Робинзон Крузо, който останал сам на необитаем остров, не загубва човешката си същност и не се “анимализира”, само защото изгражда свой свят с човешки правила, норми и регламентации.

Социалната същност на човека се проявява в ежедневните му постъпки: той се храни с особена, преработена храна; носи дрехи, които технологично са много сложни; ползва прибори и т.н., които са културни феномени. Актовете на поведение са рамкирани от тази социална същност (например хранене: биологичен инстинкт, но социално реализиран - има разлика между българска, френска и пр. кухни).

Начинът на проява на емоциите също е социално детерминиран. Въпреки, че са свойство на психиката с биологична основа, при човека те се проявяват социално (различно в различни социални среди). Социална е и оценката на това кое е "нормално" и "ненормално".

Въпросът за отношението между придобито и унаследено е един спор без край. В много голяма степен този спор е идеологически и противопоставя изкуствено двете начала на човешката природа. **Наследено** е това, което човек получава при раждането си от своите родители на генетична основа, а **придобито** - полученото в хода на индивидуалното развитие в социалното пространство (например езика). Отношението между тях е диалектическо: те се намират във взаимодействие.

Резултат от това взаимодействие е развитието в анатомичните пропорции на съвременния човек (обем на главния мозък, кората му, стойка, подвижност, финни движения на ръката и т.н.). Естественят подбор като фактор е действал и на социокултурно ниво (език, култура, техника, ценности, социална организация, разделение на труда, семейството, сексуално разделение и пр.)

Френският социолог Клод Леви-Строс (Claud Lévi-Straus) развива тезата, че човешкото развитие е резултат от реципрочно отношение на природата (наследственост) и културата (придобитото). Според него забраната на кръвосмешенията - универсална норма, която е първото условие за култура, довела до размяна на жени между социалните групи, което е началото на първия социален ред. Това е преход от природното (раждане, размножение) към културното (родителство).

Понятието «**социализация**» е въведено от Емил Дюркем (1907), за да охарактеризира процеса на обобществяване на човека, формирането на личността от социалните условия. Той разглежда социализацията като методична подготовка на младото поколение за живот в условията на социална солидарност. Сред ранните автори трябва да се спомене Джордж Зимел (G.Simmel), както и Р.Сутерланд и Л.Уудуърд (R.Sutherland, L.Woodward), които през 1937 г. дефинират социализацията като процес на асимилация на индивидите от социалните групи.

Социализацията се разбира традиционно като процес на интериоризация на групова култура (ценности, норми) от членовете на една група. Тя е жизнено необходима за обществото. Благодарение на нея то може да съществува и да контролира човешкия живот. Ценностите и нормите се интериоризират от индивида и благодарение на санкциите (позитивни и негативни) се затвърдяват. Това всъщност са съставлящите на социализацията.

Социализацията също е процес на социално взаимодействие, основното съдържание на който е предаването и усвояването на социалния опит. Тя е обществена (осъществявана от социални институции) и индивидуална (индивидът проявява активност на всеки етап) дейност (компоненти, процес, резултат) и самодейност (доколкото се осъществява на основата

на вътрешна мотивация и творчески, за разлика от регламентираната) по предаване и усвояване на социалния опит на човечеството. Под социален опит се разбира това, което не се предава чрез генетично наследяване: знания, умения, установки (ценностни ориентации). Социалният опит може да е позитивен (култура) и негативен (антикултура). Тези две страни са социално разделени, но чрез социализация в индивидуален план става тяхното сливане.

Може да бъдат дадени множество други *определения на социализацията*, разкриващи различни нейни страни: целият многостранен процес на очовечаване на човека... развиване на човешкия потенциал на индивида... цялостният процес на формиране на човешката личност... включване на човек в обществените отношения... усвояване на определена система от социални роли и култура... усвояване на социални функции... придобиване на базисните човешки характеристики: език, култура, обноски, форми на човешко поведение и съзнание... усвояване на социално познание, общуване, навици за практическа дейност, усвояване на предметния свят на вещите и на социалните функции... генерална насока към интеграция в колектива... Крайна цел на социализацията е трансформацията в активни членове на обществото... трансфер на култура от една генерация към друга... [По М. Андреев, 1988].

Различните разбирания, свързани със същността на социализацията може да се систематизират в две методологически оси: като отношение на индивида и обществото и между времето и пространството. Анализът показва, че съществуват две **основни парадигми**:

Холистична и структуралистична (кондиционна парадигма) - при която има приоритет на обществото и социализацията се разбира като адаптация към него. Акцентира се на детерминацията от структурите, съответно на темпоралното развитие на човека, на "глобалното външно" върху "вътрешното". Свързва се с имената на Дюркем, Бурдийо, Будон и др.

Атомистична, индивидуалистична и либерална (интеракционна парадигма)- приоритет на индивидите и техните действия. Свързана е с М.Вебер и др. Социализацията е интеракция между социализатори и социализирани, в хода на която се насочва развитието на последните. При това актьорите не са свободни, а реализират определени комплекси от действия, които са подредени и мотивирани от социалната структура.

Общото във всички теории за социализацията може да се изложи в няколко *основни тезиси*:

- 1). В процеса на социализацията индивидът усвоява обществото и неговите правила.
- 2). В процеса на социализацията индивидът интегрира в личността си статуси, роли, ценности и норми.
- 3). Усвояването на ценностите и нормите, характерни за различните статуси и роли се подпомага от приложението на позитивни или негативни санкции.
- 4). Интеграцията на индивидите в обществото става в определена социална среда и в контакт с различните агенти на социализацията.

5). Социализацията никога не е максимално пълноценна и хомогенна. Човекът има известна свобода и възможност за иновации, благодарение на което е възможен социалният напредък. Същевременно доминиращата консервативност на социализацията води до възможност за репродукция на идентичности.

6). Социализацията се не е пасивен агент.

7). Социализацията е интерактивен процес - механизъм на взаимозависимост на два елемента А и В, при които влиянието а А върху В се съчетава с ретровлиание на В върху А. В теориите за социализацията се използва за да означи влиянието на социализирания върху социализатора.

8). Социализацията трае практически през целия живот на човека, но е особено важна за детето.

9). Предпоставки за социализацията са нормална наследственост; социална активност (дейност); адекватна социална и природна среда; възпитание.

Стадиите на социализацията може да бъдат определени по различни схеми, но най-важните са следните:

Първична (ранна) социализация (0-6 г) се извършва през ранното детство и предучилищния период и е особено важна, защото тогава се усвояват езика и основните положения от системата на социалните отношения и норми, тогава се формира най-човешкото в човека. Огромно значение в този период има майката. В личностен план тя се изразява в идентификация - разбрана като идентичност с другите.

Промеждутъчна социализация, при която се усвояват междуличностните взаимоотношения, развиват се способностите и жизнения опит. Всичко това става благодарение на обучението и възпитанието, като най-силно е в пубертета, когато вече започва и процеса на социалната интеграция на младежите и девойките. В личностен план се изразява в индивидуализация - идентичният с другите човек по пътя на саморазвитието, самовъзпитанието, самообразованието.

Устойчива, цялостна социализация. От личностна гледна точка това е процес на персонализация - превръщане на човек в индивидуализиран субект на социалния живот чрез самодейност.

Социализация в зряла възраст.

Социализация на "третата възраст". Адаптиране към условията на живот след пенсионирането.

Близо вековната изследователска работа по темата е обективизирана в редица концепции. Същност нито едно от тях не е универсална и не разкрива всичките страни на процеса. Същевременно в редица свои елементи тези теории се засичат, което е свидетелство за взаимна зависимост и приемственост. По-нататък в текста те ще бъдат представени самос-

тоятелно, но читателят трябва да има предвид и присъствието на останалите в същото научно пространство.

1. СОЦИАЛИЗАЦИЯ И СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ

Представа за социалната същност и значение на социализацията дава следният цитат от Т. Парсънс: "Социалната система е система на взаимодействие на индивидите, определени от оценъчни стандарти (норми). Те определят действията (поведението), а то - социалната структура. Равновесието на социалната система се поддържа от два основни механизма - *социализацията*, при която нормативните стандарти на обществото се включват в изграждането на личността и *социалния контрол*, при който се регулира поведението на хората, които не се подчиняват на стандартите." **Социалната регулация** е система от механизми (изработване и приложение на социални норми), осигуряващи коректното функциониране на обществото (редукция на конфликти, мирно съвместно съществуване на хора и общности). Без интериоризацията на системата от ценности и норми е невъзможно функционирането на обществото и хората в него. Трябва да се отбележи също, че без промяна на нормите и ценностите не може да се развива обществото, то става консервативно и рутинно.

Отношението на двата базови процеса - социализацията и социалния контрол е диалектично. Те много често преминават един в друг и взаимно се допълват. При теоретизацията и в двата случая се използва една и също понятийна система.

Изложението, което следва е основно по френски и английски източници: *R.Boudon, F. Bourricand, 1982; R. Collins, 1988; J. Étienne et al, 1995; Sciences..., 1994; R.Boudon, 1982.*

ОБЩЕСТВОТО И НЕГОВИТЕ ЦЕННОСТИ И НОРМИ

Участието на хората в социалните процеси е свързано с определени **ценности, норми и санкции**. Обществото познава множество ценности, които се намират в определена йерархия. Системата от ценности е основа на нормите. Нормите от своя страна осигуряват функционирането на обществото чрез система от санкции.

Ценностите са принципи, главно от морално естество, които служат за цели и идеали и определят действията на хората. Ценностите са твърде абстрактни и ръководят човешкия живот като цяло, на конкретно ежедневно ниво те се превеждат в система от норми.

Това е йерархия, съществуваща в една група или общество между множеството ценности, които управляват функционирането на тази група.

Между ценностите на едно общество не е необходимо задължително да има съответствие. Например, девизът свобода, равенство, братство. Икономическата свобода предполага неравенство в богатството. Равенството, реализирано в отношенията по вертикала води до поражение на свободата и братството и т.н.

Необходимо е да се отбележи, че системата от ценности е релативна. Всяко общество първо има различна от останалите система от ценности и второ, може да влага различно съдържание в дадено понятие, различаващо се от разбирането в други общества. Наред с това има универсални и общоприети, общочовешки ценности и норми.

Системата от ценности на едно общество може да еволюира под влиянието на борбата на интересите на членовете му. По-мобилни са индивидуалистичните общества.

Общественото функциониране е регулирано от определени **норми**: регламентации на поведението, повече или по-малко институционализирани, основани на ценности. Ценностите ориентират човешката дейност и фиксират целите ѝ, но това става индиректно чрез нормите, които регулират определено поведение. Нормите са конвенции, които регулират социалния живот, те са регламентации на стандартно поведение със символен характер. Много често те имат забранителна форма (това не трябва да се прави).

Нормите имат няколко важни характеристики: *тематика* - кой и какво има право да прави; *разбираемост, яснота* - как се разбира от хората, за които е предназначена; *степен на толерантност* - амплитуда от поведения, между позволено и забранено; *константност, постоянство* - стабилност на приложението; *дефиниция на ненормалното* - поведение, което противоречи на нормите със същите като по-горе характеристики; *практика* - зависи от индивидуалните актове на поведение, но и от междуиндивидуалните такива; *степени на приемане*: разбиране (неразбиране), проба (грешка), реализация (нарушение).

Връзка между ценности и норми. Не е задължително между ценности и норми да съществува съответствие. Често те са в конфликт. Така например според Р.Мертън, една основна американска ценност е социалният успех. Той може да се постигне наред с т.н. "честни" средства, така и с кражба, убийство и т.н. Нормите ограничават ценностите. Това е една илюстрация на феномена, наречен "неуважение на нормите".

Множествеността на ценностите в едно общество изисква толерантност към тях и е в основата на феномена "*гъвкавост на нормите*" - множество отклонения. Пример е военната служба - норма, свързана с ценността свобода, предполагаща временно ограничаване (1-2 години), свързано с алтернативни възможности и след това - болест, емиграция и пр.

Нормите в едно общество са изключително разнообразни. Основно се свеждат до две категории:

Експлицитни норми. Те са свързани със закодирани правила (законали, правилници и др.). Те са публично достояние и имат всеобщо приложение: "Никой няма право да избегне закона!" Юридическите норми са задължителни за всички граждани и са еманация на политическата власт. Има определена йерархия между тях: конституция, закони, подзаконови актове. Съсловните норми имат ограничен, частен характер, основани са на конкретна де-

онтологична основа - лекарска клетва, правилници на организации и др. Частните норми засягат две страни (хора, групи), които сключват договор - търговски, брачен или друг.

Имплицитни норми - традиции и обичаи. Съществуват други регламентации, които не са писани, но влияят не по-малко силно върху поведението на хората. Например, традиционно в някои спортове има точно определен начин на поздравяване на противника и победителя. Нарушението им означава жестока обида, въпреки, че не е фиксирано в правилника ("феър плей", спортменство). Традициите и обичаите са в тази категория. Те не са писани, често имат неясен смисъл за по-младите поколения. Често влизат в конфликт с експлицитните норми.

Битовото и обичайното право е заседнало много силно в хората. Обикновено младите поколения се отклоняват от него и това е една от линиите на конфликт с възрастните.

Функциониране на нормите. Ако в едно общество нямаше норми, то в отношенията между хората би доминирал хаосът. Всеки акт на поведение би бил независим от останалите. Техните отношения и реакции биха били непредвидими. Комплексът от социални роли не би могъл да функционира без тази стабилност.

Ж.Пиаже разработва следната теория за развитието на детската игра: през първия стадий детето манипулира предметите без да се интересува от реакциите на другите. То не играе, а предимно говори. Втория стадий е на колективната игра. Групата изработва правила, без да ги разбира напълно, като копира правилата от наблюденията си над живота или игрите на възрастните. През третия стадий правилата се модифицират демократично с оглед на конкретностите. Децата се договарят да ги спазват и уважават.

Подобно е функционирането на свободния пазар или механизмът за изграждане на ролята (като съвкупност от норми) е един и същ. Затова и индивидуалистичните методологии считат, че всеки социален партньор излиза от презумпцията за това, че минимум социален ред е необходим. Той усвоява ролята (подчинява се на реда), като постепенно влага индивидуална интерпретация. В анализа на неговото поведение и начин на живот може да се види общото и частното.

Нормите са фактор за *социално сцепление*. Те дефинират групата в отношенията ѝ с външния свят. Към нея принадлежат индивиди, които приемат съществуващия ред. За чужденец се обявява този, който не уважава този ред (идентичност?). Той се отхвърля в различна степен. Нормата реализира единството на групата. Идентификацията на членовете (аспект на социализацията) е основна за членовете ѝ. Инициациите представляват всъщност разширяване на приложението на дадени норми върху достигналите определена възраст младежи.

Нормите са *израз на властта*. Властта се дефинира като възможност на един индивид (група) да влияе на волята (желанията) на другите. Тя е едно асиметрично и нереприечно отношение. За да се упражнява власт една институция (човек) трябва да диференцира ре-

сурсите на властта, които най-общо се свеждат до: легитимност и авторитет; влияние и убеждения; употреба на сила.

Всяко общество се подкрепя от апарат за санкции (позитивни и негативни), насочени да гарантират уважение и спазване на нормите. Но интериоризацията на нормите позволява да се прилага властта без необходимост от сила (насилие). Това спонтанно подчинение на авторитета на нормата е най-доброто средство за социален контрол.

СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ И СОЦИАЛНА РЕГУЛАЦИЯ

Основните понятия са няколко:

Социалната регулация е съвкупност от процеси (изработване, приложение и модификация на социални регламентации), предназначени за “коректно” функциониране на обществото - отслабване на конфликти, съвместно съжителство на хора и групи, адаптация към промените. Социалната регулация включва в себе си механизми, принуждаващи хората да спазват социалните норми. Те съставят социалния контрол. Регулацията може да е *външна*: правила, които ограничават свободата на хората - закони, регламентации, статuti, обичаи, навици, език, социокултурни норми, които влияят на взаимоотношенията често без да се осъзнават. Тя може да е и *вътрешна*: индивидът интериоризира социалните норми и става тяхно въплъщение.

Под **социален контрол** се разбира съвкупност от материални и символни ресурси, формални и неформални средства (институционални и неинституционални), чрез които едно общество се опитва да накара своите членове да споделят ценностите и да уважават и спазват нормите, които са общи за всички тях (конформизъм). Система за регулация на социалните актьори. Социалният контрол включва поддръжка на социалните норми и ценности и борба с техните нарушения. Той е част от комплекса от отношения на социализиращата се личност.

Терминът употребява за пръв път американецът Едуард Рос (E.Ross) през 1896 г. Той е възприет чак след 20-те години от Чикагската школа, като през това време се употребява и термина “императивен контрол” на Вебер. През 20-те години се отнася основно до семейството, закона, общественото мнение (R.Park, E.Burgess). През 50-те години се разработва главно въпроса за отношението към санкциите (T.Parsons, J.Reynaud). През последните 20 години особена популярност доби едно кибернетично разбиране, което силно опростено свежда социалният контрол до функционирането на един термостат в машината - автоматично се задейства с предпазна цел при определени обстоятелства (нива на нарушения на нормите). Принципът е на хомеостазиса - социалният контрол е по-силен при по-силни нарушения и обратното.

Социалният контрол се възприема и като един културен модел, налаган на индивидите и спрямо който се изисква конформизъм. Девиациите, като отклонения се разглеждат през призмата на този модел. В биологичен план, социалният контрол се разглежда като отношение на генотипа и фенотипа, в икономически - отношение на индивида и пазаря, в лингвистичен - отношение на знаци и значения.

Социалният контрол се осъществява чрез **социален натиск** върху хората. Той влияе върху поведението, изборите, оценките. Той може да принуди индивида да извършва постъпки, които групата желае. Той е свързан със *социалните роли* - форми на социален контрол, изискващи както външна (занятие, квалификация), така и вътрешна (професионално съзнание) форма на регулация. Свързан е и с *хабитуса* - система от устойчиви и преносими диспозиции, интегриращи целия индивидуален опит на индивида, както и съвкупността от външни влияния върху него. Хабитусът определя социалните практики на човека и също осъществява социален контрол.

Приложение към нормите е системата от **санкции** - наказания, предвидени за тези, които се отклоняват от нормите и неполучаването на които е награда за тези, които се подчиняват. В езика на социологията санкциите са с по-широко значение от чисто репресивните действия. Санкциите също не винаги са институционализирани: осмиване, подигравка, непоздравяване и пр., които също карат човека да се съобразява с нормите.

Социалният контрол е свързан със система от санкции, които са действия, предприемани за да се осигури респект спрямо нормите и ценностите на обществото. Санкциите са два вида: *позитивни* (възнаграждение на хората, конформни към нормите) и *негативни* (предпазване от нарушения и наказване на нарушителите). Последните от своя страна също са два вида. Първите са *формални (организирани)* - определят се от специален обществен кодекс (закон). Налагат се от институциите - полиция, съд (глоба, затвор), църква (разкаяние, отлъчване), училище... Точно определени са по сила и форма (лимита) и адресат. Вторият тип санкции са *неформалните* - дифузни, на основата на общественото мнение - различни форми на неодобрение, от приятелски укор до изключване от групата. Действат поради страха, който човек изпитва, че може да загуби референтната си група. Силата им зависи от това, доколко групата, в която той живее се осъзнава като референтна.

Социалният контрол винаги присъства в една група, но никога не е тотален (в 100%), а има *лимита (ограничения)*. Всяка позиция в социалната стълбица е свързана със специфично съотношение на свобода и ограничения със специфични възможности за "игра" с нормите (Мишел Крозие). Наличието на дадена норма не е гаранция, че тя ще се спазва и ще действа. Резултативен е ефектът, засягащ много хора - при едни влияе, при други - не. Нормата става действителен фактор когато обхване мнозинството от хората.

ТИПОВЕ СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ И ФОРМИ НА СОЛИДАРНОСТ

Съществуват два типа социален контрол и форми на солидарност, характерни за два типа общества - архаично и модерно, описани още от Е.Дюркем - неформален и формален. Социализацията също е два типа.

Общество на механична солидарност и неформален социален контрол

В архаичното и традиционното общества няма разделение на труда, обменът е минимален, има силен колективен дух, доминира репресивното (забранително) право. Това е общество, в което човек е диференциран малко или изобщо не е диференциран от другите. Той интериоризира всички ценности, той е тотално подчинен на нормите, неговата сила идва от усещането за "колективно съзнание".

Социалният контрол се осъществява по автономен и неформален начин - упражнява се директно между членовете на обществото, без посредничеството на специализирана институция като полиция, съдебна система и др. Тази форма на социален контрол не разграничава частен и обществен живот, нещо повече, тя стимулира подчинение на интересите на общността при всички случаи и приоритет на общия над индивидуалния интерес - живот за благо на общността. Тя е възможна при малки общности - селски начин на живот, където всеки е познат на всички и е непрекъснато пред очите им. Всички останали наблюдават и коментират поведението му. Тя изисква равенство на членовете на обществото. Среща се също в много малки групи като семейството, ученическият клас, трудовия колектив, приятелският кръг, където осъществяването му се свързва с ежедневно поведение и санкционирането на девиациите не е свързано със специфични институции за социален контрол (полиция, съд и др.), а е на принципа на добросъседството, културните обноски, вежливостта и пр.

Санкциите се налагат от всички според традиционното обичайно право. Те са от неформално и морално естество - различни форми на отхвърляне.

Общество на органична солидарност и формален социален контрол

Този тип социален контрол според Дюркем е характерен за общество, което се основава на разпределението на труда - индустриалното общество. Това разделение води до множество важни следствия. По необходимост хората и групите се специализират в това разпределение по функции. Колективният дух се заменя с индивидуално съзнание и силен индивидуализъм, водещ до плурализъм на ценностите и автономия спрямо тях. Всеки моделира своя ценностна система според статута си и социалната си среда. Доминиращата ценност е свободата на избора. Обменът е много силен (търговия, пазар). Доминира разрешителното право.

В това общество социалният контрол е формален. Много хора, много ценности - следствието е "необходимост от контрол на всички и за всичко". Той е формален: осъществява се от специализирани нормативни системи: *институции* - полиция, съд, но и училище (важна

роля, свързана със социализацията). Тези институции често се характеризират със символна демонстрация на средствата на социален контрол - униформи, тоги, открито носене на оръжие и др. Те изискват от членовете си значителни морални качества, гарантиращи функционирането на общността - честност, справедливост на един полицай, съдия, учител, свещеник... Институциите съществуват още в прединдустриалното общество, но придобиват пълната си сила в индустриалното. Те са проводници на един външен авторитет, защитаващ обществото.

Формалният социален контрол е основан на интересите на обществото и индивида, но защитава индивида в много по-голяма степен от неформалния. Грешката е почти изключена (съд, защита, обжалване) - има начини за защита на индивидуалните права и за възмездие при грешка. Той е систематичен и тотален, ако институциите осигуряват това състояние.

В обществото условно казано има две паралелни общества: официално и неофициално (контра-общество), което е неинституционализирано. Съответно има два вида изискуемо поведение (които може да съвпадат по характеристики, както и да не съвпадат). Съответно може да се говори и за два вида социализация. Във всеки случай, институционализацията на поведението е основно условие за социалност.

Опитът от тоталитарните общества показва, че когато политическата власт се опитва твърдо да контролира хората чрез неизменни норми и тотални ценности, това неизбежно среща съпротива и рано или късно води до взрив, отпушване. За да е ефикасен, социалният контрол трябва да е *гъвкав* - да запазва известна автономия в интерпретацията и приложението на нормите, за да имат свобода социалните актьори.

С течение на времето се наблюдава *трансформация на ценностите*, които са в основата на нормите в едно общество. Интересен пример е отношението към аборта и развода в католическите страни. От типично религиозни ценности, те се трансформират в хедонистични (право на лично удоволствие и щастие) и нови семейни ценности ("желани" и "нежелани" деца).

Социалната и научно-техническата революция водят до промяна, адаптация, отказ от стари и създаване на нови норми, свързани с променените ценности. Правото често изостава от практиката. Забраната на абортите, например, води до отказ на много жени от работа. Неприложението на нормата води до нейната промяна. Правото на развод е резултат от еволюцията на обществото и промяната на женската роля (еманципация). Научно-техническата революция създава нови норми - например от областта на биоетиката, екологията и др.

Трансформацията на нормите има определен механизъм. Историческият опит на обществото показва, че "ненормалните" актове на поведение вчера са станали "нормални" днес, т.е. има една приемственост в нормите.

Пиер Московичи разработва теорията, че трансформацията на нормите е продукт на борбата на активните малцинства, които предизвикват социална инерция и конформизъм от страна на мнозинството. *Активно малцинство* се нарича това малцинство, което не споделя и не приема доминиращите норми и ценности и се организира за промяна на мнозинството. Основен фактор е стилът на поведение на малцинството. За да се получи такава промяна трябва: да се ангажира и властта в посоката на промените; малцинството да се държи автономно, да избягва агресивността, която може да бъде приета като индикатор за слабост; да води чист и съдържателен живот без екстремизъм; да се основава на универсални ценности като честност и справедливост - те са еднакви за всички хора, но е важно кой пръв се идентифицира с тях - мнозинството или малцинството. Един чудесен пример за успеха на такова поведение е съветското дисидентство, което срути тоталитарната система (Солженицин, Сахаров и др.). Преди това - поведението на М.Ганди, довело до освобождението на Индия.

СОЦИАЛЕН КОНТРОЛ И ДЕВИАЦИИ

Социалният контрол е съпроводен с възможности за отклонения на хора или цели групи (девиации) - поведение, което е нарушение на нормите и което е даденост за санкции. Основният вид поведение, което се одобрява от обществото, това е **конформизмът**: поведение, инспирирано от ценностите на обществото (групата) и при съобразяване с неговите норми.

Има три смисъла на израза "да бъдеш конформист": любезност, услужливост - желание да не се противопоставяш на групата и да избягваш формите на противостояние (конфликт, изолация, формални санкции); идентификация - позитивно желание за интеграция с групата, водещо до неизбежно доброволно подчинение на нейните норми; интериоризация - за разлика от първите две форми, при които индивидът е независим от нормите и ги приема в последствие, третата предполага усвояване на нормата, интегриране в структурата на Свъръха-за.

Поведение, което се отклонява от социалните норми се нарича **девиация**. Тя не винаги е престъпност. Много форми на девиации се толерират от обществото явно или скрито - проституция, алкохолизъм, скитничество. Опитите за борба с тях (например с алкохолизма в САЩ и скитничеството в СССР) бяха неуспешни. Под **престъпност** се разбира криминално девиантно поведение, подлежащо на негативни санкции.

Кристализирането на девиациите и престъпните форми на поведение е резултат от един процес на **етикетаж** - назоваване, дефиниране, които в модерното общество може чрез средствата на рекламата да привличат нови хора (Х.Бекер).

По принцип се счита, че нормите на едно общество са познати на всички. Но в едно стихийно сложило се действие на много хора това не е напълно сигурно. Като девиации се определят някои действия, които са извършени спонтанно. Определянето на "нормално" и "девиантно" поведение е в зависимост от етикета, който се употребява. Едно и също поведение в една група може да се определя като нормално, а в друга - не. В чисто личностен план етикетажът на един човек като престъпник (например: всички цигани са престъпници или престъпникът си остава такъв завинаги) може да определи по този начин съдбата му, така, че да не може да се върне към конформно поведение. В това отношение трябва да се направят още две уточнения. Затворът като такъв създава условия за специфична "криминална социализация" именно поради етикета си. Едно общество трябва да дава шанс на човек да "смени етикета" - давност на престъпленията.

Престъпността като социален и индивидуален феномен отдавна е занимавала социолозите. Има няколко **обяснения на престъпността**:

Едно от първите обяснения прави Е.Дюркем. Той счита, че престъпността е "*нормална*" (*теория за «нормалността» на престъпността*), тъй като няма известно общество без повече или по-малко развита престъпност. В индустриалното общество на органична солидарност и на индивидуализъм социалният контрол е по-слаб и по-малко всеобхватен. Престъпността се свързва с автономията. Това което е било девиация вчера, много често е норма днес. Примерите са много - Сократ, Христос... Престъпността е средство за морално развитие на обществото. Моралът е резултативна величина от човешкото поведение.

Престъпността се разглежда от Дюркем като *аномия и конфликт между норми и ценности*. **«Аномия»** е понятие, въведено от Дюркем. (от гръцки език: *nomos* - ред) - отсъствие на ред, защото поведението на хората не е регулирано от съответните норми, регламенти, закони. Тя води до лошо свързване на социалната и културна структура на обществото. Обективните оценки на обществото не се осъзнават от много хора като девиации.

Аномията е болест на държавата в индустриалното общество. Нейните проявления и резултати са икономически престъпления, трудови конфликти, увеличаване на процента на самоубийствата и престъпността изобщо. Тя се противопоставя на договореността, характерна за традиционното общество. Необходимостта от закони при индивидуалистичното общество е много голяма, тъй като има плурализъм от интереси и ценности. Аномията е естествена - празнината не може да се запълни веднага.

Тъй като индивидът не достига до своите индивидуални цели, той живее в състояние на фрустрация, която ценностите на солидарността в индустриалното общество малко могат да смекчат. Фрустрацията се засилва от рекламата на богатството и лукса особено с прогреса на мас-медията. Човек не може да реализира индивидуалните си избори без конфликт с нормите и ценностите на обществото. Икономическите кризи, както и периодите на икономически бум са време на пренасочване на нормите (смяна на ценностите)

Другото класическо обяснение е на Р.Мертън - *престъпността е резултат от конфликт между цели и средства*.

Американският социолог Роберт Мертън отбелязва, че огромното болшинство от престъпленията са мотивирани от търсенето на социален успех. Много хора, обаче нямат средства за това (пари, образование...) Успехът се търси чрез средства, влизащи в конфликт с нормите на обществото, лишавачи тези хора от средства за успех. Това може да предизвика одобрение в някои среди (референтни групи) и това засилва престъпността.

Мертън описва 5 типа поведение, което е резултата от конфликта цели-средства, съответно и различни видове социален контрол: (1). *конформист* - конформизъм към колективни ценности и използване на легитимни средства; (2). *ритуалист* - уважение на нормите, старателно спазване, но индиферентност към ценностите (Пример: бюрократа); (3). *иноватор* - приема целите, но променя средствата; (4). *маргинал* - приема поведение на отстъпление (усамотение) - идеалът е скитникът, отхвърленият, който не приема нито ценностите, нито средствата на света около него, и ги избягва; (5). *бунтар (революционер)* - предпочита отказ, протестира против нормите и ценностите на света и се стреми да ги измени.

Върху престъпността влияят редица специфични социални фактори.

Известно е, че има някои *личностни особености*, които предопределят насочването на един човек към престъпно поведение. Една личност, която е по-егоцентрична и невротична може да избере такава реализация. Училищните неуспехи при висока егоцентричност и желание за успех водят до желание за реализация в друга област.

Рецидивите на престъпното поведение може да се проявят при недостиг на социален контрол (не видян, не хванат), обратното, прекалената строгост (например на затвора) може да доведе до обединение на престъпниците (и въвличане на колебаещите се) с цел защита и компенсация.

Въздействието на средата върху престъпността е изучено още през 20-те години от социолозите от Чикагската школа. Семейството влияе чрез редица фактори върху ръста на престъпността - разводите, отсъствието на баща, наследствената престъпност и многото деца в семейството. Също увеличава престъпността географската мобилност, урбанизацията, попадането в хетерогенна среда (реална аномия - плурализъм на ценностите), трудната идентификация с доминиращи положителни модели. Изолацията на индивидите - отблъскването и отдалечаването от средата за труд и живот засилват криминалността (Л.Кохен, М.Фелсън). Социалният контрол е особено отслабен в предградията на големите градове и в гетата. Човек е с едни хора в трудовия процес и с други пред почивките и уикендите.

Съществуват *организираны обединения на престъпниците* (криминални асоциации и субкултури), които са организирани. В тези организации има инверсия на санкциите - повече

се ценят тези, които са получили по-висока присъда или наказание; има йерархия на “занаятите”.

Криминалният контингент има своя специфична субкултура със свои ценности. Някои от тях са както на другите хора - например социалният успех (целите!), също уважение към закона (техния!), почтеност (спрямо другите криминални) и т.н. Универсално е приложението на фамилените и патерналистки структури (Кръстникът). Съществува пълно пренебрежение спрямо “не техните” норми, закони и занимания.

Младежките банди са друга форма на криминална асоциация, но трябва да се направи уточнението, че не винаги и с престъпно поведение и ако има такова, то не винаги е систематично. Престъпното поведение не е критерий за бандата, насилието е насочено към конкретни обекти (други банди най-често), а не изобщо към света. Контактът с възрастни престъпници много често криминализира тези банди.

Наблюденията показват, че тези банди имат много добра вътрешна организация - структура, йерархия, роли, жаргон, “територия”, ритуали, традиции и пр. Те са поле на “изпреварваща социализация” (Р.Мертън), тъй като са място за реализация на “възрастно” поведение на тийнейджъри - цигари, алкохол, секс, наркотици и др., които са недостъпни в друга форма. Те са паралелна форма на социализация. Опасността от тях е в няколко посоки - престъпният потенциал, ранната социализация, слабият социален контрол на семейството, отчуждение от училище и т.н.

Контингентът на предградията и гетата. Младежите от предградията и гетата много често са от малцинствен произход. По израза на Ф.Дюбе, те живеят в условията на една каторга - социална дезорганизация и “яростен” поглед върху обществото. Дезорганизацията се изразява в липса на уреден хабитус, комунални и благоустройствени блага, акумулация на личните и обществени проблеми, отсъствие на родителски авторитет и социален контрол, липса на училищни успехи и оттам на перспектива, безработица на родителите, маргинализирано поведение на заобикалящите, жертва на расизъм и пр. “Яростният” поглед върху обществото се мотивира от реалното отсъствие на граждански права и възможности, неучастие в политиката, водещо до нагласа за колективно насилие.

Престъпността е една идеална перспектива на тези хора, тя напълно задоволява нуждите им от социални достижения.

Противодействието против престъпността става по различни линии. Обществото може да реагира срещу девиациите и особено срещу престъпността с цял спектър от средства, репресивни или не, свързани с определени лимити.

Има три основни направления в общественото отношение към престъпността.

Още Дюркем отбелязва, че не може да има престъпност без легални санкции. Първото направление е **стигматизацията (изобличаването) и репресията**. Стигматизацията се из-

разява в етикетаж на престъпника като опасен и непочтен и изключване на социалните връзки с престъпния свят, за да не се допусне рецидив.

Съществуването и действието на репресивен апарат изисква точно определяне на отношението между нормално и девиантно (в това число и на престъпно). Санкцията е произнесена от съд: публичен, оторизиран, професионален и в рамките на закона. Само той има правото да обявява някого за престъпник, като този етикет изисква обосновка и доказателство.

Ако стигматизацията не е справедлива, може да има обратен ефект, да се обезцени в собствените си очи и да създаде положителна вместо отрицателна идентичност. Прекалено строгите санкции обикновено водят до парадоксално засилване на девиациите; по-голямата толерантност към маргиналните форми на поведение и девиациите може да създаде усещане за по-голяма социална кохезия.

Негативните санкции са два типа: *репресивни* - отдават възмездие, адекватно на нарушението, пропорционалността е моралният момент, както и прошката; *репаративни (реститутивни)* - компенсация, най-често финансова за причинени вреди.

Едно наказание има предпазващ ефект върху останалите членове на обществото и особено върху тези, които вече са престъпници или са склонни към такова поведение. Те обикновено се разколебават. Регистриран е т.н. "страх от полицията", изразяващ се в намаляване на престъпността при обявяване на присъди.

Хоуард Бекер забелязва, че престъпниците с "бели якички" са по-рядко санкционирани от редовите престъпници. Този тип престъпления поради интелектуалната си основа и поради факта, че рядко засягат конкретни хора, се считат за по-малко опасни от обществото, нещо повече, то скрито или дори явно ги толерира и адмира много често. С течение на времето, в съвременния свят, обаче относителният дял на тези престъпления ще нараства и те ще се превръщат все повече в социално зло.

Между строгостта на наказанието и нивото на престъпност няма регистрирана корелация на научно ниво, въпреки, че има различни разбирания за тази връзка.

Второто направление е **ресоциализация (превъзпитание) и реабилитация.**

Мишел Фуко е регистрирал следната тенденция: в миналото на престъпника се е гледало като на едно чудовище, което трябва да се унищожи, за да се защити човечеството. Това се е считало за справедливо, хуманно и правилно. От 18-ти век насам на престъпника се гледа като на един болен човек, който може да се излекува чрез труд и медицинска (психиатър) интервенция. Това променя и затворите. Сега всеки затворник е пред очите на всички (принцип на паноптикума) и в центъра на вниманието, занимава се с труд и е под грижите на психолози и психиатри.

Според канадския социолог Морис Кюсон превъзпитанието и психотерапията не са все-силни. Както има безнадежно болни и наследствено болни, при които медицината е безсилна, така е и в случая с престъпността. Не бива да се очаква успех на всяка цена.

Третото направление е **превенцията (предпазването)**. Основно е насочена към отстраняване на факторите, водещи до престъпления. Това се прави на много широко поле - семейство, училище, трудови колективи, съдебни и полицейски служби и т.н. Всички средства, които предполагат един по-широк и по-строг социален контрол в едно урбанистично общество са приложими - възпитание, социална работа, полицейски мерки, локална демокрация, подобряване на начина на живот (хабитуса) в потенциално раждащите престъпност райони - предградия, гета и т.н.

Образованието, особено моралното възпитание е един ресурс на социалния контрол. Масовата му и съвременна форма е присъща на обществото на органична солидарност. Но то не бива да се разбира като проста дресура на индивида, тъй като по всяко време, дори в най-ранна възраст детето има определено ниво на автономия (Дюркем). Тази автономия се съхранява при всякакви форми на социално учене и социализация, макар и силно повлияна от процесите на асимилация и акомодация. Това е една способност на индивида да се опознава сам себе си (Аз-концепция), да реализира на тази основа свои собствени форми на поведение, свързани със собствено разбиране за реализация, както и за отношенията Аз-Другите, отношения на солидарност и реципрочност.

2. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО АСИМИЛАЦИЯ И АКОМОДАЦИЯ

Основоположник на една от главните теории за социализацията е **Жан Пиаже**. Човек чрез действия активно усвоява света. Вътрешните структури се развиват чрез интеракция с условията на околния свят. Детето се развива само, но не го прави съвсем самостоятелно и необвързано, а адаптивно към околния свят и в предопределена генетично последователност. Структурно-генетичната теория важи не само за интелекта [Ж.Пиаже, 1992], но и за когнитивното, моралното, социалното развитие на детето.

За Пиаже социализацията, това са два механизма.

Детето усвоява света на ментално и афективно ниво (**асимиляция**). Това се отнася до структури, които вече съществуват и са конструирани от другите хора. *Асимиляцията* като процес изразява взаимодействието на субекта с нещата, с вещите и предметите, със средствата и явленията. Това е процес на вграждане, на приемане, на обектите в наличните вътрешни схеми и структури. Асимиляцията е своеобразна систематизация на възприеманите идеи, вещи и знания в структурата на съществуващите интелектуални модели.

Детето се адаптира към външните социални структури, благодарение на прогресивното си интелектуално развитие, то усвоява практически схеми за действие, пространството, времето и причинността (**акомодация**). То реконструира и трансформира външните структури. *Акомодацията* е стремеж за промяна на собствените мисли, обяснения, реакции и действия с цел да се постигне познавателно равновесие (разбиране), което да удовлетворява новите изисквания на средата. Акомодацията е възникване на нови структури и операции с цел да се постигне познавателна адаптация със средата. Тя доразвива и компенсира асимиляцията, когато е необходимо.

Пиаже защитава възгледа, че познавателните структури, формирани в хода на асимилативните и акомодационните процеси, не са генетично зависими. Те са придобити в акт на действие с предметите и взаимодействията с хората. Пиаже открива общата стратегия в системното взаимодействие на субекта със средата в която живее. Само в хода на това взаимодействие се явяват и формират процесите на асимиляция и акомодация, които осигуряват познавателното равновесие на човека със средата.

Развитието на интелекта на детето е тясно свързан с неговата социализация (реципрочност между ментални и социални структури). Представа за този цялостен процес дава следната схема, заимствана от Клод Дюбар, върху публикации на Пиаже от 1964 г. [С. Dubar, 1991, 14 стр.]:

Стадий на развитието	Индивидуални измерения: ментални структури	Социални измерения: форми на социализация
Стадий на рефлексите (0-0,5 г.)	Инстинктивни действия	Първичен егоцентризъм
Стадий на първите моторни навици (0,5-1 г.)	Организирано възприятие	Първи диференцирани чувства
Сензомоторен интелект (1-2 г.)	Елементарна регулация на практическа основа	Имитация като първа «социализация в действие»
Интуитивен интелект (3-6 г.)	Въображение и интуиция	Принудително подчинение на възрастните
Конкретен интелект (6-12 г.)	Преминаване към операции за приложение в конкретни ситуации	Практики и чувства, свързани с кооперация на действията
Абстрактно-формален интелект (над 12 г.)	Конструирани на теории, хипотетико-дедуктивно мислене, категорията «възможно»	Социално и професионално включване

Отделните етапи се формират в течение на развитието и съществено зависят от влиянието на обучението и възпитанието. Между тях има задължителна връзка.

Според Пиаже, много съществен е периодът на коопериране на действията, когато всъщност става преход от принудителното подчинение (родители, учители) към свободно и доброволно съучастие и съдействие с другите възрастни и деца. Преди това детето е преминало през две фази на развитие на нормите, които ръководят неговото поведение - моторни и индивидуални (0-2) и егоцентрични (2-5). В периода 6-12 г. се ражда умението на детето да кооперира действията си с другите (една от страните на социализацията). Предстои му заключителният етап - на кодификация на правилата (след 12 г.).

На тази основа Пиаже пише за 4 трансформации в хода на процеса на социализация на детето:

- 1). Преход от абсолютен респект (спрямо родителите) към взаимен респект (деца/възрастни и деца около тях).
- 2). Преход от персонализирано подчинение към съзнание за ред (усещане за взаимно съгласие, за «договор»).
- 3). Преход от тотална хетерономия към реципрочна приложна автономия. Фиксация на чувства за честност, другарство, феър-плей, справедливост.
- 4). Преход от енергия към желания и воля за «активно регулиране на енергията» (иерархизиране на задълженията и удоволствията).

Въпросът за **моралното развитие на детето** занимава Пиаже. Той е принципен, тъй като детският морал се формира в семейството и възпитанието на детето трябва да се съобразява с естественото му развитие.

Според теорията на Ж. Пиаже, има два стадия в моралното развитие на детето, които са тясно свързани с интелектуалното и социалното му развитие:

1). *Хетерономна нравственост*. (Нравствен реализъм, нравственост на принудата. Заема възрастта до 10 г. Формира се при неравностойното взаимодействие на деца и възрастни. Детето е низше стоящо, подчинено. Развива се разбирането за нравствените норми като абсолютни, не променящи се, строги и сурови. Параметри: морален абсолютизъм, представа за неизменност на правилата, идея за иманентната справедливост (съдба), оценяване на резултата, а не на намеренията.

2). *Автономна нравственост* (Нравственост на сътрудничеството). Заема възрастта над 10 г. Формира се при равностойното взаимодействие на връстници. Отслабена власт на възрастните. Рационален и гъвкав морал. Справедливост. Сътрудничество. Егалитарност.

Пиаже води един дебат с Дюркем за същността на социализацията. В този дебат Пиаже е определян като «релятивист» и «релационист-конструктивист» (G.Tarde). Социализацията според него може да бъде дефинирана като процес на колективно конструиране на социално поведение, включващ три свързани аспекта: (1) когнитивен - съдържанието на това поведение, разбирано като система от правила; (2) афективен - енергията на това поведение, изразявана в ценности; (3) конативен - значенията на поведението, система от символи и знаци.

Той визира основното определение, което Дюркем дава на образованието - «методична социализация на младото поколение». Всяка генерация трябва да се социализира на базата на културните модели, които създават предишните генерации. Тя е една трансмисия на дисциплината, едно приобщаване към социалните групи и свободна интериоризация благодарение на автономията на волята.

Пиаже е съгласен с Дюркем, че социализацията се основава на една естествена конформност спрямо външните модели. Тя съдържа в себе си едно репресивно измерение спрямо тези, които не се подчиняват на колективната воля (в случая се визира най-вече престъпността). Той се съгласява също и с теорията му за възможностите за индивидуализация, които са различни в обществата на механична и на органична солидарност.

Различията започват оттук. Социализацията още според Пиаже е едно морално формиране. Тя е едно конструиране, винаги активно и интерактивно на нови «правила на играта», създадени в хода на автономното развитие и в хода на кооперираните действия с другите хора. С развитието на цивилизацията и социализацията става все повече функция на свободната воля, и същевременно намалява относителният дял на външната принуда. Пиаже счита последното за интелектуална еволюция и морално развитие, характеристика на модерното общество на органична солидарност. Според него, Дюркем не е забелязал нещо много важно - отношенията в детските групи не са чисти, те не се определят само от социал-

ни фактори. Те имат и своя собствена логика. Освен това, обществото не е хомогенно и детето попада в система от далеч не еднотипни отношения.

Теорията на А.Першерон (A.Percheron)

А.Першерон (1974) разработва теория за социализацията, която е в руслото на Пиажетианската проблематика [По: *C.Dubar, 1991*]. Тя определя социализацията като придобиване на един «символен код», резултат от транзакциите между индивида и обществото. Терминът «транзакция» е интерпретиран в смисъла на асимилация и акомодация. Социализацията се характеризира с някои особености:

1). Социализацията е един процес интерактивен и мултидименсионален: тя е транзакция между социализиращия се и социализаторите. Тя е един компромис между желанията на индивида и ценностите на групите, с които е в контакт.

2). Социализацията не е само предаване на ценности, норми и правила, но и развитие на една цялостна представа за света. Тази представа се формира първо в семейството и училището (източници на автоматизирани и стереотипни представи), но всеки индивид има определен самостоятелен облик.

3). Социализацията не е формален краен резултат от научаването. Тя продължава и в последствие, тъй като човек непрекъснато се реконструира под влияние на следващи агенти. Същността на тази «латентна социализация» е неформалното и имплицитно житейско учене.

4). Социализацията е едно бавно и постепенно конструиране на един символен код, който не е само ансамбъл от убеждения и ценности на предишните поколения (Дюркем), но и система за избор и оценка на реалността, на една или друга ситуация.

5). Социализацията, накрая е един процес на идентификация, на конструиране на идентичността. Последното се разбира като осъзнаване на принадлежността си към определени групи и насочване към референтна група.

Връзката и разликите между двете теории може да се види на следната схема [По *C. Dubar, 1991, 28* стр.]:

Категории на анализ	Пиаже	Першерон
Основен процес	Уравновесяване: последователна адаптация между Аза и света	Транзакции Индивид-Институции: компромис между индивидуалните желания и колективните ценности
Аспекти	Когнитивен (правила) Афективен (ценности) Конативен (знаци)	Принадлежност Отношения Социална идентичност
Резултат	Структуриране на формална интелигентност позволяваща конструирането на една «възможна» програма за живота	Конструиране/селекция на един «специализиран» символен код

Детето спонтанно се интересува от себе си и от другите. В основата на взаимоотношенията с тях са симпатията и антипатията, чрез които се адаптираме към другите. Идентификацията е принципен процес за социализацията. Основоположник на разбирането за възловото място на идентификацията в процеса на социализацията е Зигмунд Фройд. Според Фройд всеки индивид притежава Id - система от две основни влечения (първични инстинкти) - сексуално и към смъртта (Ерос и Танатос). На тези основни ценности и на свързаните с тях норми противостоят интериоризираните културни норми и ценности в Superego. Личността (Ego) е специфична комбинация на Id и Superego.

Основно значение има несъзнателното за човешката личност. Психични структури се формират чрез процесите на сетивно-емоционална интеракция между дете, родители и среда. Транзакционният процес и привличането на несъзнателните очаквания и фантазии са решаващи. Човек усвоява света чрез механизма на идентифицирането. Огромно значение има и фазовият модел на психосексуално развитие.

Фройд поставя в основата на социализацията идентификацията на детето с родителите му. Тази идентификация се съпровожда с възможност за конфликт между двата основни инстинкта (Едипов комплекс). В последствие, при по-голямото дете образците за идентификация стават повече и постепенно излизат извън семейството.

Изпреварващата социализация: теорията за референтната група. Цялостният светоглед на един човек и в частност схващането му за него самия се формира под влияние на различните му социални партньори. То е директно и индиректно. С изключение на първичната си социализация, човек се стреми към и е под силното влияние на хора или групи, с които се сравнява и които формират неговите стереотипи и норми на поведение. Този ансамбъл от феномени се включва в концепцията за референтните групи.

Това разбиране не е специфично интеракционистко. В класическа форма е развито от Х.Хайман (H.Hyman), Т.Нюкомб (T.Newcomb), Х.Кели (H.Kelly), Р.Мертън (R.Merton). Те дават и основните дефиниции за референтна група - всяка група, с която индивидът съотнася своите нагласи (Хайман); среда, възприемана от индивида като база за сравнение, за самооценка и оценка на другите (Мертън). Според теорията на Кели [Г. Келли, 1984], тя изпълнява две важни функции: нормативна (установява и налага стандарти на индивида) и еталонна (еталон за сравнение). Оттам се извеждат три важни идеи (задължителни парадигми):

1). Във всяко развито общество съществуват множество групи с различаващи се ценности и всеки индивид в хода на социализацията си свързва с някои от тях.

2). Елементите на светогледа и Аз-концепцията на индивида се формират под влиянието на различни групи.

3). Освен директното въздействие, съществуват множество области и случаи на индиректно въздействие върху всеки един човек [J.M.De Queiroz, M.Zolkovski. 1994].

В референтната група влизат хора, които са по-важни от другите при формирането на Аз-концепцията на личността. Тази селективност е вторична и започва да действа след първичната социализация и така през целия последващ живот на човека. Характерно за хората, които са в обсега на референтната група е, че към тях човек е по-силно привързан емоционално и те определят фундаменталните категории на разбирането за света и в частност на себе си и партньорите (Гофман). Това се хора, в комуникацията с които се изработва и модифицира Аз-концепцията на човека.

Ролята на референтната група е на «доставчик на ориентации» (*pourvoyeur d'orientation*). Тя определя и конструира стабилно продължително време когнитивната перспектива на човека. Формирането на тази перспектива е един продължителен и динамичен процес. Отношенията на всеки човек с «доставчиците на ориентации» влияят понякога независимо от ролята и ситуацията.

В различните моменти различни хора влияят върху формирането на Аз-концепцията. Норман Дензин (N.Denzin) ги нарича ситуационен и непосредствен друг (*situational, immediate other*). Анализът на общото влияние не трябва да изключва ситуационните други, чието присъствие често се забравя.

Интересен експеримент прави Дензин с ученици и студенти. Той им задава два въпроса: (1). Кой е най-важен в твоите очи, оценките на кого считаш за най-важни за себе си? (2). Чии оценки са най-важни за теб като ученик /студент/? На първия въпрос доминиращите отговори са семейството и интимните приятели, но на втория - учителите и съучениците /състудентитите/. При това с течение на ученичеството значимостта на втората категория започва да доминира.

Тези и други подобни факти дават основание да се направи следният извод: съществуват два основни механизми на социализация: (1). Интериоризация на ценностите през пър-

вичната социализация. Основно влияят «доставчиците на ориентации», като отношенията с тях са от типа «communotaire» (по Тьониес, виж по-нататък). (2). Активна адаптация според непосредствените партньори и ситуации - отношения тип «sociétaire».

Социализацията от втория тип е изпреварваща. Човек се подготвя да влезе в референтната си група, усвоявайки ценностите и нормите на групата, към която се стреми. Тази идея кореспондира с 1 и 3 фаза от приемането на ролята по Р.Търнър [*J.M.De Queiroz, M.Zolkovski. 1994*].

3. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ПРОЦЕС НА СОЦИАЛНО УЧЕНЕ

Друга група теории, засягащи практическите аспекти на социализацията са с необихевистична насока. Социализацията е процес на социално научаване, разбирано като приспособяване на организма към средата, като нито генетичните влияния, нито вътрешното съзряване са решаващи. Поведението е резултат от опит под влияние на външната среда (проба-грешка). След Бандура (1980), обаче този механистичен модел се обогатява с разбирането за преработващият човек - активна преработка на дразнителите от човека.

Теорията за подражанието на Дж.Долард и Н.Милър. (J.Dollard, N.Miller).

Долард и Милър определят подражанието като инстинкт, подлежаща на инструментално научаване [Г.М. Андреева и др., 1978]. Подражанието е термин, който има три смисъла: първо, за обозначаване на «тъждествено» поведение; второ, за означаване на «двойно зависимо поведение» - едната страна е по-старша, по-умела и пр. и служи като дискриминативен сигнал за другата; трето, копиращо поведение, предполагащо специфично ръководство. Подражаващо поведение има когато индивидът се възнаграждава, когато подражава и обратното, когато не се възнаграждава, при не подражание.

Основната им теза е, че всяко научаване има 5 степени: сигнал - вътрешна реакция - драйв - външна реакция - възнаграждение. Сигналите и подбудите са два аспекта на едно явление - стимула. Всеки стимул може да придобие характер на подбуда, ако е достатъчно силен; той може да стане сигнал ако се отличава от другите стимули. Сигналите определят дали ще протече реакция и каква ще е тя.

Основна вторична подбуда е подбудата за подражание, имитация. Един от най-важните класове сигнали в ситуация на социално научаване е поведението на другите. Наблюдавайки открити поведенчески реакции на модела на определени сигнали, едни от които водят до възнаграждение, а други - не, наблюдателят си изгражда определена йерархия на ценностните сигнали. Научаването протича когато определена реакция се възнаграждава в присъствието на диференциращ сигнал. Обект на научаване е именно връзката сигнал-реакция.

Главната функция на възнаграждението или подкреплението е редукцията на силата на драйва. Природата на подбудата определя и природата на възнаграждението .

Втората теория е на Алберт Бандура [A.Bandura]

Главното отличие на тяхната теория от предходната е, че подкреплението не играе доминантна роля в придобиването на нови реакции, а има такава при усилването и поддържане

нето (съхранението) на различни поведенчески реакции [По: Г.М. Андреева и др., 1978; А. Бандура, Р. Уолтерс. 1984].

Човешкото функциониране се основава на три регулативни системи: предшестващите стимули; влиянието на обратната връзка, постъпваща от реакциите; когнитивните процеси. Първите две са основни, третата не е автономна причина за поведението. Особено важни стимули са сигналите, свързани с поведението на другите, както и подкрепата на последващото поведение (награда, наказание). Образците на поведението могат да се придобиват пряко чрез личния опит и чрез наблюдението на поведението на другите и последствията от него (пример). Посредством наблюдение на поведението на модела може да се придобиват нови реакции. Чрез наблюдение на последствията от поведението на модела може да се усилва или отслабва съдържането на поведението, което съществува у наблюдателя (наблюдавано подкрепление). Наблюдението на поведението на модела може да облекчи реализацията на реакциите, които по-рано са придобити от наблюдателя. Подкреплението зависи не само от външната среда, но и от реакцията на самооценка.

Когнитивната регулация на поведението е ситуация, когато човек чете, слуша или по друг начин се подготвя за образци на поведение и отношението на външната среда към тях, но не ги наблюдава открито и пряко, докато няма съответни обстоятелства.

Социалното учене е процес на усвояване на нови социални форми на поведение, процес на модифициране на актуалното поведение на основата на междуличностни взаимодействия при което възпитаникът усвоява знания, умения, нагласи, ценности вследствие влиянието на социален партньор - *модел* (възпитател, учител). Последният има две основни функции - да е източник на информация подбуждаща промяна в поведението на възпитаника и да е източник на подкрепление (положително или отрицателно).

Основен вид социално учене е *имитационното*. То възниква в ситуации, в които партньорът е източник на информация. Може да е преднамерено (учене) и непреднамерено (инцидентно). При първия тип има демонстрация от модела на постъпки или действия, така, че да могат да бъдат наблюдавани непосредствено или опосредствено (технически средства). То бива различни видове: (1). промяната настъпва едновременно с демонстрираното поведение (съпреживяване); (2). промяната настъпва непосредствено след това и в присъствието на модела; отговорът възниква вследствие изискванията на задачата, но присъствията на модела модифицира реакцията; поведението на модела е стимул за реакция на индивида (ефект на социалното подпомагане); (3). промяната настъпва непосредствено след наблюдението, но се прави в негово отсъствие; (4). Идентификация с модела - той се приема за референтна личност, неговите маниери, и когнитивни елементи се интериоризират, индивидът се отъждествява с него съзнателно и преднамерено, като процесът не е свързан с конкретна ситуация, а е генерализиран.

Вторият вид социално учене е *чрез подкрепление*. Последното може да е външно (алогенно) и вътрешно (автогенно); чрез награди и наказания, съгласия и несъгласия. Зависи много от личностните особености на подкрепителя (възпитатели, учители); от момента (своевременност); величината (силата) и възможностите на индивида да го разпознава (социална компетентност).

СОЦИАЛИЗАЦИЯ И ВЪЗПИТАНИЕ

Основен социолого-педагогически проблем е **отношението между социализация и възпитание**. В чисто теоретичен план има много опити за отъждествяването им и дискусии. Под **възпитание** обикновено се означават мерките и действията, чрез които се прави опит да се оказва съзнателно и планирано влияние върху социализацията на личността чрез други личности, за да бъде поощрена тази личност според определени ценностни мащаби. То е процес на целенасочено и управлявано взаимодействие на възпитаника със социализиращите фактори, в хода на който се формират знания, умения и установки на личността, свързани със социално ценните отношения и начини на поведение. **Резултат от възпитанието** е определено ниво на възпитаност, изразяваща се в информационна, мотивационна и операционална готовност на личността за участие в регламентирани от обществото дейности и основани на вътрешна мотивация самодейности за задоволяване на различните ѝ потребности.

Възпитанието е качествен скок в социализацията, по-късен продукт на историческото развитие на процесите на социализация. Възпитанието е целенасочен, преднамерен процес, с определен социално детерминиран идеал, при който се осъществява контрол върху личностното развитие, усвояват се само целесъобразни елементи на културата. Поради това преминава в по-кратки срокове и винаги има определен резултат [По: *М. Андреев, 1988*]. В съвременни условия нормалната и пълноценна социализация на човека е немислима без възпитание и обучение. В това отношение ролята на семейството и училището е незаменима.

В съвременния свят съществуват три обособени **модела** на възпитание, според доминиращата концепция [*Д.Н. Исаев, В.Е.Каган, 1986*]. Тези модели са следните:

Рестриктивен (ограничаващ) - основаващ се на едностранна етическа, идеологическа или религиозна концепция, затворена в границите на един социокултурен контекст и налагаща вече разработени идеи. Този модел включва активен трансфер на ценности от старото към новото поколение при минимум странична информация. Счита че, че има само един правилен начин на действие, който трябва да се усвои, като при това детето се предпази от всички други вероятности, тълкувани като извращения. Ценностният модел включва: самоконтрол; примат на духовните ценности; подчинение на възрастните; доверие; личен пример; чистота; целомъдрие; отговорност; отрицание на девиациите; традиционни роли на мъжа и

на жената, бащата, майката и децата. *Стремежът е чрез възпитание да се контролира напълно социализацията на детето (холистична и структуралистична парадигма).*

Моделът е исторически пръв, традиционен и сега е характерен за много страни, с доминираща католическа, източно-православна, ислямска и будистка култури, в това число и за България.

Пермисивен (разрешаващ). Той се основава на неутрално отношение към възпитаника, препятстващо обмена на мнения и ценности между поколенията. Акцентира се върху два основни принципа: свобода на достъпа до всякаква информация и свободен избор на различно поведение. В ценностния модел на този тип възпитание влизат: отрицание на традицията; изключване на чувството за вина и тревожност; свобода от възрастните; независимо формулиране на нравствени норми; пълнота на изживяванията; лична морална отговорност. *Стремежът е да доминира самостоятелната социализация на детето (атомистична, индивидуалистична и либерална, интеракционна парадигма).*

Този модел е популярен в протестантските страни и особено в Северна Европа. Разглежда се обикновено като контрапоз на класическия рестриктивен модел, с всичките недостатъци на крайностите.

Медиален (срединен) - основаващ се на идеологически плурализъм, позволяващ диалог, уважаващ възгледите и на детето, и на възрастните (родители, учители и др.). Счита се, че човек трябва да получи цялата информация и заедно с нея и границите на препоръчителното (но не и задължително) поведение. Другият основен възпитателен принцип е съчетаване на свободен избор и лична отговорност.

Медиалният модел на възпитание е характерен за следвоенните поколения във високо развитите страни от Средна и Западна Европа и Америка. Той придобива все по-изразен общочовешки вид, защото гарантира в достатъчна степен зачитането на правата както на социума, така и на отделната личност и в този смисъл има подчертано либерално-демократичен характер. Има достатъчно основание да се счита, че той е перспективен за България.

4. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ОВЛАДЯВАНЕ НА ТЕХНИКИТЕ ЗА КОМУНИКАЦИЯ

Друга основна концепция е социализацията като подготовка за разбиране на другите. Тя има различни страни: афективна, практическа, лингвистична, интелектуално-когнитивна.

Съществуват две основни гледни точки по проблема. Встъпвайки в отношения с другите хора, човек проектира върху тях своите очаквания, чувства, представи, нагласи (феноменологията на Хусерл). Обратно, комуникацията е тази, която конструира субективността на партньорите, техните гледни точки за живота, техните афективни реакции (Дж.Х.Мийд). И в единия, и в другия случай, обаче социализацията се разглежда като конституиране на способност за емпатия (разбиране на другите) и изобщо формиране на психични функции [По: С. Dubar, 1991].

Възловото понятие е «комуникация» - система и съдържание на междуличностните отношения. Различни теории я обясняват [Н. Benesch, 1995].

Теория за информацията. Теория, която обяснява комуникацията с обмена на информация разработва Ч.Чери (Ch.Cherey). Двама участници в акта са участници в едно последователно променящо насоката си отношение. Съобщенията се предават по канали, подлежат на кодиране и декодиране, както и на разбиране и усвояване. Процесът може да се реализира чрез технически устройства. Основният проблем се нарича “шум”, който може да затрудни процеса и дори да го заглуши. Шумът (условно понятие) може да се дължи на лошата работа на технически устройства, на хора, както и на лошото функциониране на езика, чрез който се води комуникацията.

Теории за печалбата. Тези теории акцентират на обмена и възможните ползи, придобивани в процеса на комуникацията.

Теорията на фон Рипе (допълнена по-късно от Тибо и Кели) за взаимоотношенията в диадата е в термините на икономиката. Хората се стремят в хода на своите отношения да постигнат по-голяма печалба и да получат по-малка загуба. Възможните печалби и загуби водят до промени на мнението, преоценка на себе си, усещане за сигурност или за несигурност и пр. Джонс и Жерард (Jones, Gerard) разработват модел с четири състояния: (а) двама партньори, които не правят обмен помежду си; (б) идеално уравновесен, реципрочен взаимен обмен; (в) асиметрични отношения; (д) симетрични отношения. *Теорията за справедливостта (equity theory)* на Хоманс и Адамс (Homans, Adams) гласи, че човек не се стреми към печалба, но се стреми към взаимно уравновесяване на отношенията - “справедливост”. *Символният интеракционизъм* на Мийд (G.H.Mead) дава следната формулировка: “Поведението на един индивид не може да бъде разбрано без връзка с поведението на цялата група, на която той е член.”

Теории за уравнивяването. Групата се дефинира като “социално пространство” за индивидите. *Теорията за полето на Курт Левин*: жизненото пространство е детерминирано от социални сили. Поведението на един индивид е функция на ситуацията, определена от личността и средата. *Теорията на комуникацията на Питър Ватцлавик* (P. Watzlawick): основно понятие е кръговата причинност - поведението на всеки отделен човек е свързано с това на всеки останал човек. Също така не е възможно да се “некомуникира”, тъй като мълчанието се интерпретира като отговор. Тези теории акцентират на нивото на разбиране (за какво става дума?) за нивото на отношенията (които са основа на уравнивяването) и симетричните (еднакви образи) или допълнителни (взаимно) системи.

Теории за оценяването. Да комуникираш, това значи също да оценяваш мястото си в процеса. *Моделът на способностите (уменията) на Майкъл Аргайл* (M.Argyle) приема като принципно положение, че човек може да се научи на комуникация, така, както се учи да свири на пиано, например. Установяването на определени социални отношения е обвързано на всяка крачка със социалния опит. Според *теорията на противодействието на Брем* (J.W.Brehm), социалният натиск винаги среща съпротива. Свободата на комуникацията е ограничена от много неща: автолимитацията, табутата, физическите противници... Основен е страхът от загуба на идентичност поради интеграция с другите, водещ до една постоянна латентна реактивност спрямо външните влияния.

Процесът на комуникация също има различни обяснения [По: *Sciences...,1996*]. Най-простият модел е три факторният: *комуникатор* (експедитор, автор, съобщител, информатор...); *адресат* (комуникант, рецептор, получател, консуматор, интерпретатор...); *съобщение* (информация, намерение, съдържание, сигнификация...). Комуникацията се разглежда като “функция на веригата” - на съобщението, което комуникаторът изпраща на комуниканта. Нито един от трите елементи сам по себе си не е достатъчен [*ibid*].

Възможните **средства за комуникация** са различни. Според Хелен Келер (H.Keller) основното средство за комуникация е *вербалният израз*. Той доминира поради информационната си пълноценност и възможността да предава огромно количество информация в малки знакови форми. По важност *писмеността* - следва непосредствено след вербалния израз. Това е нормално, тъй като тя не може да възпроизвежда мелодията на думите напълно точно. Други средства са: *чертеж, схема; изображение, картина; изражение на съобщения за другите чрез мимика, жест, поза...; действия* [*ibid*].

Каналите за комуникация се определят от възможностите на индивида, специално от сетивните му органи. При това са важни двете крайни точки: вход и изход [*ibid*].

Ефектите от комуникацията са няколко. *Манипулацията* е първият от тях, тъй като основната цел на комуникацията е да формира мнение. Това става по различен път: чрез самото съобщение, чрез внушенията (сугестия), чрез каналите. Счита се, че един акт на комуникация винаги има такъв характер (волно или неволно). На второ място трябва да се от-

бележат *ефектите на едновременност и вторичност (отложеност)*. Някои от актовете на комуникация имат непосредствено влияние, а други - отложено във времето (например обучението и възпитанието). Медиите съчетават тези два ефекта чрез актуалните си предавания и дългосрочната си политика (например налагане на филми само от една страна с цел насочена акултурация). Ефектите имат определена *насоченост*, която не може да се предвиди предварително с пълна увереност. Това особено важи за масовата комуникация. Тук действат *ефекти на ехото (отзвук)*, което прилича на основния звук, но не е негов аналог. Ефектите подлежат и на *интеграция* - ефектите от комуникацията са разнопосочни и за да се види съвкупният ефект, трябва да се направи анализ на взаимодействието на частните [Ibid].

Структурата на комуникацията може да се изведе от теорията на системите в 6 групи от променливи (системен модел): (1). Условия за участие: външни критерии, такива като брой на участниците, времетраене на контактите, времево разпределение. (2). Характеристики на групата: хомогенност, сплотеност, регулярност на контактите, зрелост. (3). Характеристики на дейността: степен на активност в комуникацията, ниво на ориентация (поляризация), инициатива, индивидуална зависимост (автономия), контрол. (4). Насока на отношението: доминиране или подчинение, специфични роли. (5). Йерархия на контактите: вреда от спонтанността, разбираемост, яснота... (6). Строгост на нормите: директивност, наличие на привилегии и пр. [Ibid].

Стилове на комуникация. Различните особености на комуникацията се определят от характеристиките на участниците в нея: влияят семейството, социалната класа, националността, възрастта, пола... Система за факторен анализ на индивидуалните стилове на участниците в комуникацията прави Бърковитц (Berkowitz). Две дименсии (доминиране - съгласие и присъединяване - откъсване) дават чрез пресичането си 4 квадранта (стила на комуникация). В съответните понятия е вложен определен смисъл.

Присъединяване (афилиация): директно привличане от другите хора.

Откъсване: социално отдалечаване, отстраняване (spacing), поглед от дистанция, отстраняване.

Доминиране: реагиране от позициите на властен субект. Р.Кетъл дава следните характеристики - търсене на властта, запазване, директивност, твърдост, детерминираност, командност.

Съгласие: приемане без съпротива на регламентации и директиви. Конформизмът е една специфична форма на адаптация, свързана с нормите и целите на колективизма, но която може да запази в себе си една латентна враждебност.

Комбинациите на двете оси дават следните модели [H.Benesch, 1995]:

Анализът на функциите поставя акцент върху 4 първостепенни по важност позиции: (1). *Автономия*: независимост, разбирана като липса на зависимост от другите. (2). *Милосърдие*: всеобща любов. (3). *Контрол*: разбиране за възискателност към другите. (4). *Зависимост*: позиция на непрекъснато очакване на скритите атаки на другите.

5. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ФОРМИРАНЕ НА РОЛЕВАТА СТРУКТУРА НА ЛИЧНОСТТА

Формирането на една личност става чрез обмен на интеракции между индивида и средата, социализиращият си и социализаторите (родители, приятели и др.). Личността се разбира като съвкупност от индивидуални и социокултурни психични характеристики.

Дж.Мийд определя като главна същност на социализацията усвояването на ролите от детето (за човека изобщо). Това става в хода на играта, отначало в свободни ролеви игри, след това и в игри с правила се усвоява социалният ред, изработва се умение да се живее и действа съвместно в екип.

Основно понятие в теорията на Мийд е “социалната личност” като социализиран вариант на индивидуалната личност. Под социална личност се разбира човек с възможност за адаптация към социалния живот и за асимилиране на психичните и културни дадености, необходими за живота в обществото (отношения с другите, ред...)[*J.M.De Queiroz, M.Zlolkovski, 1994*].

Практически аспекти на социализацията [По: Dictionnaire..., 1996; R.Boudon, 1982].

Практическите аспекти на социализацията най-лесно може да се обяснят със структурно-функционалната теория на Т.Парсънз. Всяка система има структура. Структурата символизира статичния аспект, а функцията - динамичният на системата. Социалната система на личността обхваща мострите на отношенията - ролите, които изпълняват в обществото. Решаващо за развитието е изучаването на ролите. В тях се конкретизират нормативните очаквания, които се отправят от членовете на социалната група към агентите. Социализацията е приемане на все повече и все по-диференцирани роли, чрез които се възприемат ценностите на средата и накрая те стават цели и мотивиращи сили на собственото действие. С това поведението става предвидимо, т.е. стабилно и равновесно. Социализацията е равновесен механизъм.

Основните термини, които се употребяват в теорията за ролите (Th.Sabrin, V.Alen) са термините **статуси и роли**. Във всички групи, в които живее (семейство, училище...) всеки човек придобива един особен статут, една позиция или по-точно система от позиции.

Социален статус: позицията на човека в измеренията на социалната система, в социалната йерархия или по-точно, система от позиции. Терминът е въведен от Р.Мертън. Всеки статут предполага една система от роли [*Г. Келли, 1984*].

Социална роля: система от нормативни положения, които се предпоставят спрямо актьорите, както и съответните им права (ролята като система от права и задължения). Ролята

дефинира зоната за приложение на човешката активност, както и възможностите за поведенческа автономия (перспектива за ролята). Тя е също съвкупност от поведение и обноси, очаквани от един човек на базата на статута му (ролеви експектации, очаквания от ролята).

Ролите имат 4 *основни функции*: (1). Определят позициите на хората. (2). Описват очакваното поведение. (3). Създават усещане за общност и регламентират действието ѝ. (4). Създават възможност за чувство за идентичност, изпълнени задължения и пр.

Съществуват различни *видове роли*: фундаментални (напр. мъж), конкретни (баща на голям син), задължителни (ученик), доброволни (футболист), перманентни (българин), повече или по-малко неясни (католик), прекъсваеми (цигулар)... Всеки човек в едно и също време изпълнява множество роли (напр. жена, майка, любовница, менажер, спортистка, съпруга...), като е възможно те да си пречат, както и да се подпомагат.

Човек не е един социален робот. Той има право да отговори или не на очакванията на другите хора. Освен това, както в един театър, той може да интерпретира ролята си по индивидуален начин (работник-новатор, баща-конформист и т.н.). Театралната метафора беше въведена от американския социолог К.Линтън и след това задълбочено разработена от Ервинг Гофман (E.Goffman). Според него социалната реалност е резултата от действията на хората, реализирани като функция на очакванията на другите в хода на интеракциите с тях. Това е продължение на идеята на Е.Дюркем (E.Durkheim), който казва, че социалният свят е съвкупност от човешките актове на поведение. Малко по-късно Макс Вебер (M.Weber) развива тезата, че първо, обществото е формирано от хората, и второ, хората са формираны от обществото [*Sciences...*, 1996].

Според Фабрин и Ален има няколко *етапа на приемането на една роля*: (1). *Очакване за роля* - свързва се основно с възрастността и с получаваната информация за ролята. Изразява се във формулиране на очакванията към детето, свързани с ролята, както и със съдържанието ѝ. Постепенно, с течение на времето, информацията става по-конкретна и поточно отговаряща на истинските параметри на ролята. (2). *Перцепция за ролята*. Представа за бъдещата дейност. (3). *Приемане на ролята* - позитивен или негативен атитюд, съгласие или несъгласие със сюжета на ролята. Разбиране за крайните цели и резултати от действието на ролята. Конфликти между новата и старите роли. Публични елементи на ролята. (4). *Интеграция на ролята в личността*. Системата от роли конституира идентичността на личността. Тя играе ролята на координатор на дейностите, в които личността се изявява.

Всяка човешка организация е съвкупност от повече или по-малко диференцирани роли. Затова всяка роля трябва да се разглежда в комплекса от роли, в които влиза, тъй като е свързана с останалите. Така например в семейството ролята на майката не е автономна и не може да се разбере и анализира, ако не се свърже с ролята на бащата и децата. В социологията на семейството и на труда ролята е основна категория.

Много автори отбелязват една от най-важните особености на ролята: *дистантност* (Гофман), *вариантност* (Парсънз), *амбивалентност* (Мертън). Това са качества на всяка система от роли, дори и такава, каквато е във формалните организации (априори формирана). Вариантността и амбивалентността на ролите са свързани с т.н. "ефект на системата" - резултата са от развитие на вътрешните процеси. Като пример може да се даде протичащата в университетите диференциация на преподавателската роля на две суброли - "преподавател" и "изследовател", свързани с изначално присъщите функции на университета. "Преподавателската" роля е с локално значение и оценка (добър учител на добри студенти в очите на началника), докато "изследователската" е космополитна. Мнението на студентите, колегите и началниците не влияят на научните постижения. Кариерата в първия случай е лесна, а във втория - трудна. Придобиването на награди (заплата, звания, престиж) - също, макар, че мащабите са несравними. Като цяло университетските преподаватели са демотивирани да правят наука, ако няма специфична система, която да противодейства на тези тенденции.

Парсънз, следвайки разбирането на Вебер за традиционното и модерното общество прави следната характеристика на ролите, възникващи в разделението на труда в тях: В традиционното (прединдустриално) ролите са частични (локални), дифузни, не афективно неутрални и предписващи. В индустриалното - универсални, специфични, афективно неутрални и ориентирани към постижения.

Други свързват обществените феномени с комуникацията и символизма, като те са център на социализацията. Такъв е например Мос (Maus), който поставя в центъра на обществения живот различните норми - юридически, религиозни, естетически, морфологически. Те имат определен смисъл в обществената система. Други свързват всички социални феномени с езика - Леви-Строс (Lévi-Straus). Социализацията е придвижване в света на сигнификативните знаци, на символите. Човек придобива своята същност с уменията си да общува, което е невъзможно без усвояване на езика, който винаги е социален, тъй като засяга поне двама.

Еко-психологията е теория от същия вид. Свързващо звено е социологичното разбиране за социализация (Брьонфенбренер). От Пиаже се взема представата за активно усвояващия околния свят човек, но понеже и околната среда влияе, има един процес на взаимно напасване, отношение. Според социобиологията на Уилсън поведението на отделните индивиди и обществото е генетично детерминирано. Той пише дори за гени на сексуалността, агресията, алтруизма и религията. Достигна се вече до дефинирането на една истинска "биоетика". В същото време има теории - инвайръментализъм, разглеждащи социалната среда като решаващ фактор за развитието, дотолкова, доколкото и най-добрата генетична предопределеност остава само една възможност, ако не се съчетае с подходящи средови детерминанти.

Друга насока в разбирането на социализацията като практическа подготовка за живот сред другите хора са изследванията на социалната интеракция. Зайонц практически първи обясни комуникацията чрез феномена «присъствие на другите» - непрекъснатото съобразяване с другите, което модифицира човешките отношения. Нюкомб разви още повече тази постановка. Според него, ако възрастният се отнася положително към едно дете и получава същото положително отношение като отговор, много вероятно е, ако той има положително отношение към трети агент (човек, група, обект, идея), и детето да има такова отношение към него. Обратното, ако отношението е негативно, и това на детето към този трети агент, се очаква да е такова. Ако отношението на възрастния към детето е отрицателно, и отговорът е такъв, тогава ако възрастният се отнася отрицателно към трети агент, то много вероятно е, детето да се отнася към него положително и обратното. Казано накратко, отношението на възрастните към детето, информацията, която се отправя към него, определят отношението на детето към трети хора, обекти, идеи.

КОГНИТИВЕН АСПЕКТ НА СОЦИАЛИЗАЦИЯТА

Основното, което присъства при всички теории от този тип е, че социализацията е един процес на разбиране и усвояване на когнитивните структури на другите. Затова обучението на детето, водещо до интелектуалното му развитие, както и усвояването на знанията има първостепенно значение за социализацията. Това може да стане по два основни пътя - този на авторитарната педагогика, която оставя детето пасивно, и на една по-съвременна педагогика, която развива интелектуална чувствителност, критичен дух, стремеж и умения за самостоятелно решаване на проблемите. От тази гледна точка основните дидактически проблеми на социализацията са: как да научим детето да получава информацията за другите (методите на обучение); как да се научи детето да разбира събеседниците си (знанието като основа на разбирането); как да научим детето да прилага знанието си в други, нови ситуации.

Теорията на Л. Фестингер за когнитивния дисонанс.

Според Фестингер, отношението на човек към света може да се изрази чрез различни когнитивни елементи (представи, знания, ценности, мнения, убеждения и пр.) Те могат да се намират в различно отношение в съзнанието на човека - дисонанс (несъгласие), консонанс (съгласие), ирелевантност. Когнитивният дисонанс е това състояние на индивида (дискомфорт), което възниква поради несъвместимостта на различни когнитивни елементи. Това се отнася до оценката на различни събития и действия, особено на своите собствени. Величи-

ната на когнитивния дисонанс зависи от отношението на значимостта и броя на дисониращите елементи, отнесени към съответните консонирани такива.

Състоянието на дисонанс е възприемано като лошо и неприятно. Човек се стреми да го замени с консонанс (изменение на нагласите или действия) или да намали силата му (изменение на елементи; добавяне на нови, съгласуващи се; омаловажаване на някои от дисонантните елементи...).

Когнитивният дисонанс е състояние, основно характеризиращо се с активен процес на социално сравнение. В това отношение основно значение има референтната група на личността. Сравнението е толкова по-лесно, колкото другите са по-близки до съответния човек; детето има тенденция да се разбира по-лесно с по-възрастните, отколкото с връстниците си; сравнението е съпроводено с отхвърляне на «другите» [*Л. Фестингер, 1984*].

6. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО СОЦИАЛНА КОНСТРУКЦИЯ НА РЕАЛНОСТТА

Концепцията, която ще бъде разгледана следва традициите на хегелианството. Още Хегел определя социалното като дуалистично отношение на труд и интеракции. В съвременни условия тази концепция се представя от Юрген Хабермас (J.Habermas) *като единство на инструментално и комуникативно действие*. Според него в трудовете на Хегел може да се открие първата синтетична формулировка на проблематиката на социализацията, при това както на нейните етапи, така и на нейните принципи за функциониране. Хегел говори за трите свята (обективен, субективен, социален), както и за социализацията като «индивидуализация на новороденото», както и за «движение към конструиране на социалния свят».

Цялостна представа за идеите на Хабермас дава следната таблица [По: *C. Dubar, 1991,90* стр.]

Категории	Обективен свят	Субективен свят	Социален свят
Посредничество между обект и субект	Диалектика на труда	Диалектика на представите	Диалектика на интеракциите
Категории	Инструменти	Символи	Отношения
Категории	Инструментална активност		Комуникативна активност
Идентичност на съзнанието (моменти на идентичност)	«Хитро» съзнание (бореща се идентичност)	Съзнание за наименование (представителна идентичност)	«Признато» съзнание (призната идентичност)
Инструменти за социализация	Технически правила и закони	Когнитивни схеми	Юридически норми
Процес	Екстериоризация (Присвояване) - Разцепление/Отчуждение (помирение)		
Сфера	Продукция	Език	Комуникация

Хабермас следвайки Хегел определя социализацията като процес на формиране, като диалектическо единство на три посредници между субекта и обекта, на три модела на диалектически отношения: символна представеност, процес на труда, интеракции на базата на реципрочността.

При конструирането на идентичността на човека взимат участие два типа активност: инструментална (свързана с трудовете процеси, икономика, техника, мениджмънт и пр.) и комуникативна (свързана с интеракциите на индивидите, основно с речевото им взаимодействие). Противно на концепцията на Пиаже, социализацията според Хабермас не се заключава

в сблъсъка на организма и средата, нито в противоречивото единство на индивидуалното съзряване и обективните инициации на социалната среда, а в едновременното усвояване на труда (рационалните инструментални действия) и интеракциите (системата на властта, легитимността, свободата и реципрочността).

Хабермас поставя диалектиката на труда на централно място. Тя има институционален характер - разделението на труда и продуктите на труда са основата на размяната, т.е. на социалния живот. Относително автономни от тях са интеракциите и властта.

Към концепциите за социализацията като конструиране на «обществото» спада и разбирането на Макс Вебер (M.Weber). Той дефинира две насоки в социализацията: комунотерна и социетерна.

Понятията «*комунотерна*» и «*социетерна*» за пръв път са употребени през 1887 г. от Фердинанд Тьониес (F.Tönnies) - *Gemeinschaft und Gesellschaft* като две форми на общ живот - «органичен и реален, истински и траен, интимен, извънредно общ» (К) и «въображаем и механичен, преходен и включващ всички без да дава възможност за истинско съпоставяне на индивидите» (С)

Комунотерните отношения са от трите примитивни типа: родство (майка и децата ѝ), брак (влюбени и семейни двойки), братство (братя и сестри). Те са непосредствени, тъй като се основават на «кръв, връзки, съзнание» и образуват «корена на всички човешки колективи». В тях доминират две чувства, които са база на трайния общ живот: съгласие и разбираемост.

Социетерните групи от «органично обособени хора...», «всеки за себе си...», «разделени, въпреки връзките...», резултат са от историческото развитие и са характерни за капитализма.

Както посочихме, Макс Вебер дефинира две насоки в социализацията: комунотерна и социетерна, като в тези термини влага малко по-различен смисъл от този на Тьониес. Първата е основана на традициите, и е свързана с групови ценности и съответните им отношения. Втората е свързана със свободна асоциация на индивидите на основата на техните интереси и съответно отношенията им са ориентирани към инструментални цели. Развитие-то на социализацията в модерното общество е преход от първата към втората форма. В следващата таблица [По С. Dubar, 1991,92 стр.] това се вижда най-ясно:

	Комунотерна социализация	Социетерна социализация
Типове активност	традиционна/емоционална, рационална като ценност	рационална като крайна цел
Доминиращо социално отношение	Наследствена солидарност	Взаимно разбирателство между свободни воли
Фундамент на регулацията	Обичаи	Специфични интереси
Легитимен ред	Религиозни вярвания, Отдаване на лидера, вяра в ценностите	Конвенции, право
Фундамент на легитимността	Традиционен или харизматичен	Легално-рационален
Доминираща форма на диспозиция	Усещане за обща принадлежност	Компромис и координация на интересите, рационални мотиви
Типове групи	Семейство, други афективни общности, нация	Институции, асоциации, предприятия

Идеята на Вебер е, че в едно модерно общество доминират естествени процеси, които са различни от тези в традиционното. Социетерните форми, които са характерни за модерното общество съвсем не са по-лоши, отколкото комунотерните. Те просто изискват друг тип поведение и оттам друг тип социализация - значително по-рационална и по-автономна, основана на легитимна и легална, а не на харизматична власт над социализацията се човек.

Сферата на трудовата активност (икономика), символните представи (култура), организацията на властта (политика) са трите сфери на социализацията. Историческото им развитие води до стремеж към оптимизацията на резултатите, легално-рационална форма на властта и плурализъм в културата - трите определящи качества на модерната социализация.

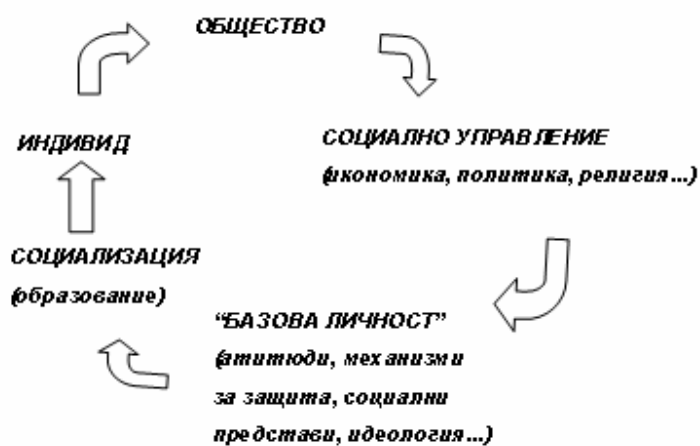
Социализацията като процес на адаптация на индивида към социалните институции. Социализацията е процес на адаптация на индивида към институциите, усвояване на социалните норми на обществото, интегриране в групите до аспект на възможност за активен живот в тях.

Концепцията се формулира за пръв път от Емил Дюркем, който счита, че обществото е една обективна необходимост и неизбежна, в която само може да се развие активността на индивида, неговите маниери, мислене и чувствителност. В обществото има определени норми, генерирани и формирани съобразно с една традиция. Неспазването на тия норми е съпроводено със санкции. Има разбиране за ценността на тези норми. Те са конституирани в една символична система, която е част от общата култура на обществото [*Sciences..., 1994*].

Функционалистите (Малиновски) изказват тезата, че институциите в обществото възпроизвеждат някои биологични и психични функции. Основната институция на

социализацията е училището, то е свързано с отглеждането и развитието на детето, ръководи го в усвояването на живота, това важи и за семейството. Други институции (държава, религия) проникват в първите и обхващат хората, които по различни причини не са обхванати от тях. Освен явните си функции, институциите имат и латентни такива, които се различават от явните. Влиянието на институциите никога не е чисто и ефектът е различен.

Образованието на децата е звено в една верига от институции, които регулират отношенията на групите в обществото и индивидите в тях. Това е една циклична структура от следния вид:

За социализацията е важно да се знае, че новите (променени) звена в тази верига могат да действат само след като са изместили старите и са се свързали с тях.

7. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ НА КУЛТУРАТА И КАТО АКУЛТУРАЦИЯ

В културната антропология социализацията се разглежда като формиране на личността на човека, чрез прогресивно усвояване на културата на обществото.

Терминът «култура» много често се обяснява с производството на едно общество (противно на природата), като съдържаща определен лимит от особени ценности и смисли (символно значение) Счита се, че етимологично е най-близо до думите “култ” и “култивирам”. Затова и не е без основание постановката за култура на тялото и душата.

Съществуват над 250 определения на културата (А.Мол). За пръв път понятието се употребява от Цицерон в смисъла на въздействие върху човека в процеса на неговото развитие, като производно от думата *colere* - обработвам, разоравам (за почва).

Културата се разбира като особена, съществена човешка същност (втора природа), която прави хората различни и особени по начина си на живот и възприемане на света. Културата се противопоставя на природата. Тази теза не е нова. Тя се приписва на Йохан Хердер. Формулата “култура = цивилизация” е особено популярна в началото на века (Норберт Елиас).

Известни са *лингвистични определения* за култура, свеждащи я до съвкупността от писмени и изобщо знакови изразявания на човека (Анре Мартине), които всъщност са продукт на същата тази култура.

Има *етнологичен подход* към културата - съвкупност от материалната и интелектуална продукция на човечеството или на отделния индивид, различна от природата. В общо социален план се разглеждат поп култура и елитарна култура. От тази гледна точка не може да има човек без култура, тъй като самият човек е културен феномен. Усвоявайки културата, човек се адаптира към средата си.

В това направление основните теории са три: еволюционизъм, според който културната история на човечеството преминава от по-прости (дивачество) към по-сложни етапи (цивилизация). Цивилизацията е висша форма на култура и светът се разглежда като калейдоскоп от различни по степен на цивилизованост култури. Тази теория съдържа в себе си и разбирането за висши и нисши култури (раси) и за етноцентризъм. Реакция на тази тенденция е културният релативизъм - нагласа да се възприема относителната ценност на всяка култура, човешка група и индивид, култ към оригиналността. В индивидуален план като нагласа и в общосоциален план като теория и практика съществува и етноцентризмът, теория за уни-

калността и важноста на собствената култура. Най-често се развива като реакция на натиска на чуждата култура.

Има и *антропологично определение* (Мишел Лейрис) - социално наследство, възприемането на което всяка генерация организира за следващата - възприемане, модифициране, координиране на старите, традиционните и новите, иновационните моменти. Културата е съвкупност от познания и изобщо опит на индивида, групата или обществото като цяло. Това разбиране е много близко и до тезата на Жаклин Ромили, която пък извежда формулата: "култура = образование". Според нея терминът има аналогичен смисъл, отнесен и към растенията, и към животните, и към хората. Както се облагородява "окултурява" растението, така това се прави с човешката душа. Културата е храна за човека. Благодарение на нея /него - образованието/, човек става дисциплиниран, развива свое разбиране за проблемите, придобива свой опит, ползвайки опита на другите, живели преди него [A. Tabouret-Keller, 1994]

Често под култура се разбира съвкупността от чисто духовни феномени - изкуства, философия и пр., което придава на това понятие прекалено елитарен характер и я противопоставя на "народната" (фолк, поп). В това отношение битува разбирането за "културния човек".

Има и *социологическо определение* - маниерите, начините на чувстване и мислене в една социална група; "начинът на живот", "стилът на живот", по които хората от една група се различават от хората от друга група. Хората имат собствен хабитус - език, система от ценности, схеми за възприятие и за поведение, начин на мислене и чувстване, характерни за тяхната култура (Пиер Бурдийо). На тази основа те придобиват културна идентичност. Този въпрос има и субективен план, тъй като става дума за една "компетентност при комуникация" (Едмунт Липиански), това, което ни позволява нормална комуникация, основана на живота в групата - норми и схеми, подлежащи на разбиране (Жилбер Сюмондон). специфична за културите и която не е само лингвистичен проблем.

Всяко общество е разделено на индивиди и групи по разни белези: основни (националност, култура, Кардинер) и вторични (социални, регионални, генерализационни особености на културата), които формират специфични субкултури. Комуникацията между хората се основава именно на различията.

Културата има символно измерение. Символите могат да са повече или по-малко кодифициране и са обединени в системи от митове и ритуали. Всяка общност има своите символи, които сплотяват членовете ѝ около ценностите, които олицетворяват.

При всички подходи основно в съдържанието на културата са **ценностите**, които са ранжирани в един идеален ред по степен на важност. Несъответствието или дори конфликта на ценностите в рамките на една култура са от съдбоносно значение за нейното бъдеще.

Системата от ценности в една култура се конструира от господстващата идеология и философия, от възгледите за живота, който изисква точно определени норми, спазването на

които възпроизвежда този живот. Ценностите се проектират в системата от норми на мислене и действие, които реално регулират обществените дела.

Културата се изразява чрез система от символи. Символът е обект или образ, който по силата на една конвенция или на един обичай олицетворява като сборен образ други предмети или идеи. В едно общество хората са заобиколени от символи, които те възприемат и използват, за да придадат смисъл на поведението им. Например, униформената шапка е повече от средство за запазване на главата от студ. Тя се използва по точно определен начин и пр.

Културата се изразява чрез система от обреди. Това са ансамбъл от актове, повтарящи се и кодифицирани, които дават символни измерения на обикновения живот (ежедневието). В много по-голяма степен на широка емоционална основа те влизат в състава на церемониите (църковни, официални и др.), където имат тайнствен и свещен смисъл, често недостъпен за хората, поради отдалечеността си във времето от тях. Също така, с течение на времето са се изработили съвременни варианти на старинните обреди - например връчването на дипломи на положилите матура и празнуването на абитуриентите имат за пръв образ древните инициации и посвещения във възрастност.

Културата се изразява също и чрез система от митове - живописни описания на подвизите на герои, които олицетворяват ценностите на една група или общество. Често имат нереални, приказни, хиперболични измерения. Това, че и днес се уважават митовете на Древните Елада и Рим, означава приемственост в културата. Литературата изобилства с митологични типажки, които не могат да бъдат разбрани без съответната подготовка. Митовете имат значението на идентификационни модели в рамките на определена културна традиция.

Културата изпълнява две **главни функции**:

1. Социализация на индивидите. Културата моделира нашето поведение, което не е напълно свободно, а само в рамките на културния модел. По този начин се осигурява интеграцията в определеното общество или група.

2. Създаване на лична и колективна идентичност (на кого приличаме и от кого се различаваме). Именно в последното е заложен основният културен конфликт, тъй като това означава диференциация и нещо повече - противопоставяне. **Основните процеси** са два: идентичност и етничност.

Идентичност - съществуват две основни дефиниции: (1) условието, което прави един човек нещо специфично, индивидуалността му и (2) условието, което прави един човек еднакъв, унифициран с другите. Според Даниел Бел, това е психологична конотация за принадлежност, есенция на индивидуална мотивация; докато груповото членство (*belonging*) е социологическа категория [D. Bell, 1975].

Етничност - от антропологична гледна точка етническата група има етничност - етикет, който тя възприема за да се маркира и декларира, че дадена група се различава от другите и съответно се състои от приличащи си хора. Това е асоциация с определено местоживееене (територия, страна); история и съдба; език и други културни особености (фундаментални ценности, религия); черти на характера и устойчиви, характерни форми на поведение [По: М. Моертан, 1994].

Интеркултурните изследвания изискват разглеждането на идентичността и етничността като феномени и като концепции. Това са отправни точки за анализ и за социолозите, и за психолозите, и за педагозите. Това са проблеми и от съвсем битов характер, засягащи хората, с които се срещаме всеки ден, включително и в училище.

Социалната психология разглежда редица въпроси на идентичността и комуникацията: за социалната идентичност и груповата принадлежност; за перцептивните механизми и атрибути при интергруповите взаимодействия - стереотипи, ефектът от категоризацията (механизмите на интеркултурното взаимодействие), ефекта на контраста (акцентиране върху различията), ефект на стереотипа (отношение към "другите"), ефект на асимилацията.

Механизмите за защита от натиска на другите и същевременно за придобиване на идентичност са: (1). *проектиране* - вътрешна конфронтация, проекция, обективизиране и фиксирание на другия като антагонистичен, "алтерофобия"; (2). *отцелване* - поставяне на бариера между "нас" и "другите", между "себе си" и "тях"; надценяване на "нас" и обезценяване на "другите", като стремежът е да се получи една "добра" идентичност; (3). *отричане* - минимализирана и глобализирана културна диференциация, като идентичността се разглежда като обща от типа: младите, жените, комунистите..., като националната идентичност обикновено не се отчита; (4). *идеализация* - често се идентифицира с един митичен персонаж ("освободител", "победител", "пазител на традициите" ...), който става една идеална фигура, в която са съсредоточени аспирациите на човека. Това е част от един екзотичен дух [Е. Lipansky, 1994].

Взаимодействието между различните култури е сложен процес. Основният термин, свързан с него е **акултурация** - въведен през 1936 от американските социолози Р. Редфийлд, Р. Линтън, М. Херсковиц (R.Redfield, R.Linton, M.Herskovits) за означаване на връзките между две или повече различни култури [Sciences..., 1996]. Вследствие на продължителен контакт между техни представители (индивиди или групи) се получават изменения в културния патерн на едната или двете групи. Акултурацията има различни модалности: контактът може да е реципрочен (търговия, туризъм, медии) и равностоен, но много по-често е неравнопоставен (робство, колониализъм), асиметричен и свързан с културна доминация. Той може да е по отношение на основни елементи или по отношение на второстепенни такива, може да е по-груб, или по-внимателен. При съвременни условия този контакт най-често е индиректен (медиен) - например твърде много култури по света са повлияни от американска-

та, без хората в тези страни изобщо да са контактували с американци и да са живели в Америка. В резултат се получава или синтез на двете култури с тенденция към хомогенизиране, или културен дуализъм - съвместно съжителство на културите без вътрешно насилствено налагане на едната над другата. Акултурацията може да премине и в насилствени форми на асимилация, тотално систематично потискане и дискриминиране на едната култура от другата (Е. Дюркем: "механичната солидарност води до органична солидарност").

Възможните **резултати от акултурацията** може да се разглеждат на две нива: глобално и индивидуално.

На глобално (социално) ниво резултатите от акултурацията са в две насоки - културен синкретизъм и дуализъм. Синкретизмът се изразява в синтез на две или повече взаимно проникващи култури; дуализмът пък означава съвместно съществуване без взаимно проникване. Наред с тези термини, се употребяват много други, за да означат различни по-частни случаи: диференциация, интеграция, асимилация, сепарация и сегрегация, маргинализация и др.

- **Сепарация** - една култура се противопоставя на чужди влияния, отказва се от трансформация. Употребява се и терминът **сегрегация**.
- **Диференциация** - процес на ограничаване, стесняване обема на групата. Пак според Хоровиц съществува в два варианта: **разделяне** ($A=B+C$; една група се разпада на нови) и **пролиферация** ($A=A+B$; една или повече групи произвеждат нова, допълнителна).
- **Интеграция** - общностите се свързват в едно общество, с уважение на тяхното различие и без тотално доминиране на мнозинството. Икономическа и социална адаптация, без загубване на специфичната културна идентичност. Нарича се още англо-саксонски модел на межкултурно взаимодействие. Все в този контекст се употребява и терминът **културен плурализъм** - когато етническите групи дават на членовете си свобода за интергрупови комуникации и се интегрират в институциите без да загубват културното си различие.
- Употребява се и терминът **реинтеграция** - приемане на някои аспекти на чуждата култура, спрямо които има разбиране и отношение на конформизъм (по осъзната необходимост), без загубване на усещането за различие.
- **Асимилация** - процес на заличаване границите между две групи (ерозия). Нарича се френски модел на межкултурно взаимодействие. Според теорията на Доналд Хоровиц съществува в два варианта: **амалгамация** ($A+B=C$; две или повече групи се сливат и формират една нова, по-широка). В същия смисъл се употребява и терминът **синкретизация**. Вторият вариант е **инкорпорация** ($A+B=A$; една група обсебва идентичността на друга). Според теорията на Гордън Милтън, това е основният процес на групово взаимодействие. Неговият мултидименсионален модел на асимилационните процеси включва 7

измерения: структурно, културно, брачно, идентификационно, възприемателни нагласи (предразсъдъци), поведение (дискриминация), ценностен и властен конфликт. Най-характерен пример е взаимодействието на суперординарни групи - **мнозинство и малцинства**.

- За означаване на процесите на деструкция на една култура и загубване на идентичността под натиска на другата култура, се употребява и терминът **декултурация** - следствие от асимилацията. Често се стига до реакция: **контракултурация** - отхвърляне на ефектите от акултурацията. Специфичен феномен е културната съпротива и връщането към традиционните ценности с цел повишаване на груповата идентичност (локален език, диалект, местно облекло и др.).

Контактът на мнозинството и малцинството води на първо място до културна асимилация или акултурация, като последната се проявява само ако няма други форми на асимилация. Продължителната акултурация води до структурна асимилация на малцинството, последвана от всички останали форми на асимилация.

- **Маргинализация** - термин, свързан с името на Р. Парк, изразява се с неустойчив, половинчат, статут, колебаещ се между "нито А, нито Б" и "и А, и Б". обикновено се получава при смесени групи (семейства от различни етнически, расови и културни общности), при деца от такива групи (мулати, метиси и пр.), при такива, които са напуснали собствената, но още не са се интегрирали в другата културна среда (имигранти). Чести съпътстващи явления са расизъм (и от двете страни), ксенофобия (особено при криза), проблеми в начина на живот (жилище, училище, материален стандарт, работа).

На индивидуално ниво също протичат процеси, подобни на изложените по-горе. Контактът между хората е контакт и на културно ниво. Всеки има определена културна идентичност. Между тях се развива също процес на акултурация. Понякога може да се стигне до истинска криза на идентичността, при която индивидът губи основните си маркери, които са в конфликт с доминиращата култура. Това е много важен процес за имигранти и за малцинствата. Изборът на реакция може да се систематизира в следните видове: (1). асимилиране на чуждата култура и придобиване на нова идентичност; (2). интеграция - възприемане на културните императиви на другата култура като доминиращи, без загуба напълно на своята идентичност; (3). възприемане на чуждата култура като заплаха и разграничаване от нея в различна форма. Силно развитие на етноцентризъм.

Култура, субкултура, контракултура.

Едно глобално общество се характеризира на първо място с глобалната еднотипна култура на своите членове. Такива са преди всичко тоталитарните общества, но такава е било и

традиционното прединдустриално общество. В тях особено силно значение има **идеологията** като система от представи и ценности, общи за всички хора.

При модерните общества основната особеност е многообразието и съжителството на множество култури. Вътре в рамките на това общество обикновено съществуват наред с основната (глобалната) култура и различни **субкултури** (на възрастов, ценностен, етнически или друг признак), без да загубят характеристиката си. Всяка социална група се стреми да развие своя собствена култура и да живее с нея и в нея. Така се формира определена субкултура, различна от глобалната.

Терминът **субкултура** означава комплекс от актове на поведение, и стилове на живот, които една група хора реализира, за да индикира своята колективна идентичност, различна от тази на глобалното общество. Той няма пейоративно (отрицателно) значение, а индикира едно взаимоотношение в рамките на една по-широка плоскост (субкултурата е такава по отношение на една конкретна култура, а не изобщо).

В обществото почти винаги съществува и **контракултура** - субкултура, която повече или по-малко се противопоставя на останалите културни модели в обществото. Тя е съвкупност от ценности, модели на поведение и живот, език, кодове, правила, йерархии, активности и т.н. Контракултурата е свързана с придобиването на алтернативна идентичност. Тя обикновено съществува паралелно с официалната като една автономна култура (революционери, хипита и пр.), като между официалната и контракултурата съществува непрекъсната война. Това не означава непременно, че е нейно тотално отрицание. Например "кариеристичната контракултура" включва в себе си професионализъм и лоялност, които са ценности и на официалната култура.

В модерното общество съществува винаги повече от една идеология, респективно борба на идеологиите.

Термини, свързани с отношенията между културите.

- **Монокултурно** (моно-) и производни термини. Означава приоритет, монопол на една култура или културна общност (етнос, религия, идеология и пр.) Развиват се два типа общества: расистко и асимилационистко. Свойствени на този тип отношение са следните феномени: **расизъм** (демонстриране на изначалното превъзходство на една раса или етнос над други), **етнически и расови предрасъдъци** (устойчива мрежа от мнения и представи на членовете на една група за другите), **етноцентризм** (тенденция за надценяване на своята и подценяване на чуждите етнически групи), **дискриминация** (неравнопоставеност на социално, институционално и пр. ниво), **социална дистанция** (подчертаване на различията и диференциацията в социален план), социално неравенство (институционално или структурно), **институционален расизъм** (дискриминация на институционално ниво - полиция, училище...).

- **Мултикултурно** (multi-), мултикултурализъм и други производни и **плурикултурно** (pluri-) и производните термини. Имат сходно значение, от “много”, “повече”. Това са статични характеристики на ситуацията. Всяко общество всъщност е мулти- и плури-културно, тъй като е съставено от индивиди и групи, представящи различни култури.
- **Транскултурно** (trans-) и производните. Терминът включва в себе си една представа за граница - динамично и реципрочно отношение. Взаимодействията не се изключват, но не се и предполагат. Често като синоним се използва американският термин “*cross-cultural*”, но използването на последния е много широко и двусмислено - и в смисъл на мулти- и на интер- културализъм.
- **Интеркултурно** (inter-) и производните термини. Акцентира се върху динамиката на процесите. Терминът има две части: “интер-” експлицитно предполага реални взаимоотношения (интеракции), взаимозависимости; “култура” - особености на ценностите, начина на живот, регламентации на взаимоотношенията между хората, представи за света, начини на взаимодействие, представи за време и пространство и пр.

Интеркултурността постулира необходимост от позитивни контакти между групите и индивидите в обществото, тя е едно разбиране, един метод, една перспектива на действие. Тя предполага обмен. Трансформира се в два вида обществени постройки: либерално-плуралистично (отсъствие на законодателство за репресия по даден признак - етнос, раса, пол и пр.) и корпоративно-плуралистично (признаване на реалностите раса, етнос и други и легализиране чрез квоти във всеки сектор - икономика, политика и т. н.)

Интеркултурната комуникация засяга форми на отношения между културите: разпределение на продуктите за консумация, мас-медийни емисии и пр.

Е.Липански отбелязва два парадокса при интеркултурната комуникация: културната идентичност е едновременно и условие, и пречка за интеркултурна комуникация; възприемането на другите като чужденци засилва диференциращите механизми. Тези механизми затрудняват едно точно оценяване на различията. Трябва да се акцентира на другите като подобни, за да се достигне до разбиране и разпознаване.[*E.Lipansky, 1994*]

Мултикултурността е понятие, което отразява най-точно отношенията в англо-саксонския свят. Свързва се с признаване на етническите и другите културни малцинства, но като групи в периферията на обществото, което се идентифицира с мнозинството. На тази основа се развиват маргинализация и етноцентричност и в крайна сметка асимилация.

В Европа в много отношения подходът е бил същият доскоро или продължава да е такъв и до сега. Но процесите, които се развиват през втората половина на нашия век повсеместно доведоха до налагане на интеркултурализма. В това отношение той преминава значително развитие. Започнал като един отговор на расизма и асимилационната политика и като една философска концепция, той се трансформира в социална, медийна и особено в образова-

телна практика. Последното е особено важно, тъй като изисква перспективно мислене и изграждане на определен модел на мислене и поведение в бъдещото дейно поколение.

Социализация и култура.

В първите десетилетия на XX век особена популярност добиват изследвания на живота на различни примитивни или пък затворени за контакти с външния свят общества [Sciences..., 1994]. Те водят авторите им до кардиналния извод, че човек е продукт на културата, в която е роден и израснал (Рут Бенедикт). Това се отнася както за психическия му облик, така и за телесните му пропорции. Човек се формира в контакт с институциите на властта в обществото и те му налагат формирането по строго определен начин, така, че той да може да функционира в мрежата от обществени отношения (Лефорт). Институциите се разбират като ансамбъл от схеми, фиксирани модели (патерн) за поведение, които придават стабилност на човешките отношения. Съвкупността от тези институции формира културата на едно общество, която представлява цялостна конфигурация от дължими актове на поведение и техния предвидим резултат, чиито елементи са приети и предавани между членовете на едно общество (Линтън).

Други автори се концентрират върху комуникацията и върху символите като основа на социализацията. Още Мос (1924) пише за фундамента на едно общество, който е образуван от правните, религиозни, естетически, икономически и пр. Норми, които тотално пронизват обществото и му предават устойчив характер. Комуникацията се определя от тях и има социализиращ характер. Тя зависи от участието на детето в различни групи, конфликтите и съгласията с другите хора и пр. Основно е свързана с езика.

Леви-Строс развива подобна концепция. Човек се социализира (хуманизира) в един свят на символи (сигнификативен), който е управляван и детерминиран от тези символи. Този свят трябва да бъде усвоен (т.е. социализация) и това не става само чрез езика. Чрез социализацията детето усвоява културните форми на поведение, които имат смисъл само в общество, което е вложило определен смисъл (значение) в тях. Усвояването на културата (= социализация) е усвояване на значения (Херковиц, Маже).

За Дюркем основната движеща сила на социализацията е желанието за присъединеност, за участие в живота на обществото, което се поощрява чрез един култ към всичко обществено, общо, колективно. За функционалистите такава движеща сила е мотивацията за акултурация, породена от желанието за сигурност във всичките му проекции, което най-силно се задоволява от живота в групата.

Една от теориите за социализацията, тръгваща от 1938 гласи, че сливането с институциите води до появата на една фундаментална структура на личността. **”Базова личност”**, както я нарича Дюркем. Тя е основата на живота в социалната група. Може да се определи като общото във всички личности в едно общество. Това е една аморфна конструкция от

нагласи и представи, механизми на мислене, идеологии... Цел на социализацията е именно изграждането на такава основа в детето. След това тя се реализира в поведението, т.е. възпроизвежда се и формира обществените отношения. Цикълът се затваря. Благодарение на него обществото живее устойчиво.

Абрахам Кардинер (A.Kardiner) дефинира «базовата личност» като психична конфигурация, свойствена за членовете на едно общество и която се проявява в особен стил на живот, на базата на който отделните хора изграждат своите индивидуални варианти на съществуване [C. Dubar, 1991, 43 стр.]

Наблюдавайки голям брой примитивни общества, Кардинер достига до извода, че в обществото има основни културни направляващи на «базовата личност» - семейна организация, хранене и сексуални отношения. С тях са свързани първичните институции в обществото. Те са основа и на първичната социализация. Детето попада в система от фрустрации, свързани с тях, които по-късно се свързват и с институциите в обществото чрез религия, митове и начин на мислене и поведение. Културата е завоевание на индивида, но също и резултат.

В литературата се посочват някои слабости на теорията за «базовата личност» (Stoetzel). Първата се заключава в конфликтите между институциите. Много често първичните по отношение на социализацията (училище) са в конфликт с вторичните (например, религия). Конфликтът е именно за това, коя от тях да е водеща. Религията има относителна самостоятелност в съвременния свят, тя дава свое тълкование на въпроси като зависимост, автономия, сигурност, отношение към природата, морал. Тя има свои норми за взаимоотношенията между хората и т.н. Втората слабост е в това, че контактите са предварително фиксирани с цел възпитателна практика. Тези обекти и личности са определени от обществото като полезни за детето. Възможността за избор и автономия е много малка.

Към тази група теории спада и Марксистката теория за социализацията. Която представя социалните отношения като интеракция на човека със силите на природата и културата, всичко това в една концепция за тоталната социалност на историята. Във всяка епоха начинът на производство (отношението към природата) определя социалната структура, в която човек има строго определено място (класа). Човек е детерминиран, не свободен, воден от необходимост и зависим. Над него властват множество социални сили и той е нищожен спрямо тях. За него остава само възможността да е верен на господстващата политика и идеология в обществото (дори само на класата).

Социализацията се разглежда като адаптация към социалните отношения и възприемане на социални ценности, но съпроводено от респект спрямо социалното, култ към науката, пропаганда към мистична идеология, характерна за господстващата класа, вяра в тоталното общество... Социализацията се разглежда като процес на интериоризация на културата на обществото, в което детето живее. Тъй като детето има вече формирана определена основа,

в много случаи става дума не за проста адаптация, а за акултурация (конфликт на детската и обществена култури).

Особеностите на социализацията се определят от особеностите на културата. Според теоретичния модел на М.Мийд съществуват три типа култура:

Постфигуративната култура като система от ценности норми (културна конфигурация) се е формирала в миналото и основно е представена в съвременната култура под формата на традиции. Социализацията е предаване на опит от старата на новата генерация, като и двете живеят в един и същ културен патерн.

Кофигуративната култура - системата от норми и ценности може да се развива и променя под влияние на социалния обмен. Социализацията по принцип следва насоката от възрастни към млади, но по отношение на много нови конфигурации е паралелна (едновременно при двете генерации), като успешността ѝ е различна (по принцип по-слаба при възрастните).

Префигуративната култура - в съвременния интензивен социален живот и обмен, стихийната интериоризация на културните феномени от страна на младите може да парализира социалната регулация от страна на възрастното поколение. Последното се оказва дори излишно в някаква степен (заменено от медиите), но и двойно по-необходимо в случаите на необходимост от ориентация.

Основното в социализацията в обществото до Ренесанса е доминирането на *постфигуративна* култура: традиции; практически несъществуващ социален обмен; колективно съществуване; липса на индивидуализация; стриктно интериоризиране на ценности и норми от децата, следвайки родителите; контрол от семейството; детето няма специфичен статут (малък възрастен).

В съвременното общество социализацията има други, *кофигуративни* измерения: родителите не са единствените и дори най-важните социализатори; обществото е на постоянните промени, вариращи и множество различни ценности и норми; социализацията става конкретна и индивидуална (П.Ариес, Л.Ръсел); между генерациите възниква остър конфликт.

През последните 3 десетилетия се развива една нова ситуация, в която основна роля играят мас-медиите. Те създават условия за една нова *префигуративна* световна култура. Посочените по-горе тенденции се задълбочават. Социализацията се индивидуализира (свобода на младите, избор). Възражда се социализиращата роля на родителите, но вече като съветници.

Изследванията показват, че по много параметри социализацията в семействата на работници и селяни и на интелектуалци, както и на по-низшите и по-висши етажи на социалната йерархия се доближават до горните три модела.

Подобен характер има и теорията на Линтън (R.Linton, 1936), който описва традиционното общество като общество на унифицирана култура и модерното като общество на вари-

ативна такава. Той определя 4 типа културни измерения (черти) на личността, които присъстват по различен начин в структурата на индивида:

Базови черти («ядро на културата на едно общество»), които са общи за всички членове: език, основни ценности, основни модели на социално поведение, общ начин на живот...

Специализирани черти, които са общи за определен кръг хора и се определят от техния социален статут: полови черти, особености на определени възрастови категории, особености на определени социални класи и професионални групи...

Алтернативни черти, които определят друга реакция във всяка ситуация...

Индивидуални черти, които се определят от индивидуалния избор и са резултат от културни иновации.

В модерното общество, по думите на Линтън, базовите черти имат тенденция за намаляване, успоредно със социалната комплексификация (усложняване); в обществото има възможност за голям «асортимент от поведения», но заедно с това и повишен риск за културна дезинтеграция на конкретно място; има риск от развитието на нов тип култура (съвкупност от идеи и ценности), съответно базова личност и социализация.

Значителен принос в теорията за социализацията има Талкот Парсънз (Т.Parsons), който развива една «висша» теория (По израза на К.Дюбар) [C. Dubar, 1991].

Основа на **теорията на Парсънз** е анализът на човешката дейност, която може да се анализира от гледна точка на 4 съставлящи: (1). актьор; (2). ситуация, частично контролирана от него; комбинация от (3). цели и (4). средства, избрани от него на базата на определени нормативни критерии. *Условията за дейността* също са 4: (1). тя е ориентирана към някаква цел, която е имплицитна на предвижданията на партньора; (2). определя се от ситуацията, структурирана от ресурсите; (3). регулира се от норми, които определят отношенията на актьорите и средствата; (4). предполага мотивация, която има насока и към следващи актове и цели.

Понятието, което интегрира всичките елементи е интеракцията, тъй като всяко човешко действие е в някакъв смисъл отношение към другите хора, т.е. определя се от норми и ценности.

Парсънз дефинира и 4 подсистеми в системата «дейност»: (1). биологична подсистема (невро-физиологични особености на организма) - произвежда енергията за дейността; (2). Психична подсистема (личност) - определя мотивацията и целите на дейността; (3). Социална подсистема (интеракции между партньорите) - определя нормите на дейността; (4). културна подсистема (символи) - дава информацията и определя ценностите, свързани с дейността.

Теорията на Парсънз за социализацията е известна с абревиатурата **«система LIGA»** [R. Collins, 1988]. Според нея социалната система функционира при задължителното присъствие на следните елементи (функции):

L (latence) - нормативна стабилност. Социалната система трябва да има стабилни ценности и норми, които да се познати на актьорите и да се интериоризират от тях.

I (intégration) - интеграция. Социалната система трябва да координира отношенията на актьорите.

G (goal-attainment) - целенасоченост. Социалната система трябва да дефинира и да следва целите си.

A (adaptation) - адаптация. Социалната система трябва да има адекватни и ефективни цели и средства и да осигурява ефикасна адаптация към средата.

Има съответствие между тези функции и четирите подсистеми на дейността. Нормативната стабилност («pattern-maintenance») обезпечавя свързването на социалната и културни системи и гарантира връзката между културните ценности и нормите, които регулират отношенията между хората. Интеграцията гарантира вътрешната кохезия в социалната система и гарантира колективната ефикасност на нормите. Целенасочеността осигурява връзката между социалната система и личността и гарантира съответствието между целите на дейността и нормите и ценностите, които са легитимни в обществото. Адаптацията осигурява връзката между социалната система и организма и гарантира адекватността на средствата на целите на дейността.

Това е един процес на социализация, през който индивидът *интериоризира* в личността си особеностите на социалната система с нейните задължителни функции (LIGA). Парсънз по-нататък следва теорията на Фройд и резултатите от изследванията на малките групи (основно от Р.Бейлз).

Първата фаза, «първична идентификация» на малкото дете Парсънз определя като първото запознаване с нормите и ценностите като индикатори (стандарт) които определят полето (границите) на дейността. По отношение на майката е известна още като фаза на орална зависимост (a1), тя е свързана със симбиозата на майка и дете и съответната идентичност (*mother-child identity*), която е прото-социална, тъй като бебето още не е социализирано. Специфичен механизъм е този на разрешаването (b1), чрез който бебето получава възможност да изразява своите витални нужди и майката се превръща в обект за интериоризация. Парсънз акцентира на властта на майката - първият агент на социализацията, тъй като механизмът се генерализира и засяга следващите етапи. Майката определя новите цели (G) и новите отношения с обектите. Особено важно е влиянието и спрямо първата функция на социализацията - нормативната стабилност (L), свързана с ограничения и забрани, чрез които се регулира детското поведение.

Аналната фаза е свързана с един фундаментален преход от орална зависимост към обич и привързаност (a2). Тук за пръв път детето се диференцира от майката благодарение на фрустрацията, в която изпада в ежедневните си отношения с нея (*parent-self object differentiation*). Детето за пръв път е в ролята на автономно същество (самоконтрол), както и

влиза вече в интеракции с майката. Чувствата стават по-разнообразни - «то не я обича винаги, но я обича активно». Детето интериоризира ансамбъл от ценности и културни елементи, свойствени на своята социална група. То се подготвя да влезе и в първата си житейска криза, благодарение на поддръжката (b2), която среща на своята автономия от страна на майката.

Едиповата криза се съпровожда от откритието, че детето не единствения социален партньор на майката, че тук е и бащата, който символизира експанзията на външната социална среда. Осъзнава се също и диференциацията по пол, както и свързаната с нея полова идентичност. Преминава се от дву- (аз/мама) към четири- степенна (мама/ татко/ момиче/ момче) система на социална ориентация (*4 object-family role systems*). Оттам следват първите диференцирани норми (позволено и забранено за малко момче и момиче; за родители и деца; за «нашия пол» - аз и татко; за «нас и другите» - мама, сестра ми, другите деца...). Интериоризацията на семейната среда като обект и като система от ценности води до колективна идентификация, свързана с функцията социална интеграция (I).

Навлизането в латентната фаза (a3) е консолидацията на системата от 4 семейни роли, свързани със социалността на личността. Детето също има възможност да се интегрира в първата глобална социална система (семейство, училище, приятели). Това дава възможност придобивките от по-ранните фази на социализацията (норми, ценности) да се глобализират, както и да се усвояват нови отношения между ролите на базата на нересипроността (b3) - едновременно син, ученик, приятел, несъвпадащи по съдържание и изискващи баланс и компромис между различните фактори и агенти на социализацията.

Социализацията приключва с решаването на втората голяма криза - юношеството. Тя се изразява в напускане на семейството като източник на ориентации и осъзнаването си като възрастен и равностоен член на една група за принадлежност. Това е навлизане в нови полета за дейност (професия, женитба...- *8-16 object systems*.) и приемане на нови роли, свързани със състоянието на зрелост (a4). Тук човек се сблъсква и с нов основен начин за регулиране на отношенията - манипулация чрез санкции (b4), характерен за новия институционален универс . Това е време основно на конструиране на адаптацията (A) към ролите на възрастния.

В схемата, която следва [По: С. Dubar, 1991,54] са дадени 4 «биографични» фази на социализацията на индивида, заедно с четирите структурни функции на социализацията като социален процес.

<p>А: АДАПТАЦИЯ</p> <p>a4: Зрелост (8-16 обектна система)</p> <p>b4: Манипулация чрез санкции</p>	<p>G - ЦЕЛЕПОЛАГАНЕ</p> <p>a3: Латентност (4-обектна семейна система)</p> <p>b3: Нерещипрочност</p>
c4: Юношество	
<p>c1: Орална криза</p> <p>a1: Орална зависимост (майчино-детска идентичност)</p> <p>b1: Разрешаване</p>	<p>C3: Едипова фаза</p> <p>a2: Обич и привързаност (родителско-азова обектна диференциация)</p> <p>b2: Поддръжка</p>
c2: Анална фаза	
<p>L - НОРМАТИВНА СТАБИЛНОСТ</p>	<p>I - ИНТЕГРАЦИЯ</p>

Основните критики, които се отправят към системата на Парсънз и изобщо към функционализма и културализма е в хиперсоциализацията. Денис Уронг, (D.Wrong) дори направо я нарича «теория за дресурата», при това проста и елементарна дресура. От своя страна Парсънз отрича подобни тенденции, тъй като социализацията е една система за динамични отношения, както и, че социалната система е съставена от автономни личности. Ако в по-ранните фази в живота на човека може с основание да се говори за хиперсоциалност, в последствие не е така.

Език и социализация

Базил Бернщейн (B.Bernstein) разработва оригинална социолингвистична теория. Езикът е средство за комуникация в определени среди. Във всяка група има определен речник и стил на изразяване. Езикът е специфичен код, който е емблема за средата, в която се употребява. Състоянието му може да служи като указател на качеството на социалната система. Той фактически е един начин на социализация. Детето усвоявайки езика, усвоява и определена чувствителност, инструментариум за познание на света и ценности, интериоризира социалните структури. Усвояването на ролята от детето става в хода на комуникацията, т.е. чрез езика [J.M.De Queiroz, 1995, 43-45 стр.].

Резултат от изследванията на Бернщейн е диференцирането на две главни езикови системи (лингвистични кодове) в училищна система [B. Bernstein, 1990; M. Chercaoui, 1986, 60-65 стр.].

Първият е «формален» език, експресивен, нюансиран, подчертаващ оригиналността на личността, език на образованите, средни и висши («буржоазни», доминантни) класи. В него

има строго спазване на логическите закони, по-малко експресивен е и с по-малко невербални средства. В него се постулира усилие и рационалност, акцентира се върху ефикасността и значението на училището и знанието за личния успех, както и върху личните постижения, свързан е с доминиране на "Аз" като квинтесенция на индивидуалното начало.

Вторият е «публичен», речникът е беден и описателен, кондензиран и инперсонален, с изобилие от невербални средства. Фразите са кратки, често недовършени, няма разнообразие от думи, рядкост са подчинените изречения. Свойствен е за по-ниско образование сло-еве и основно за работническата класа и малцинствата (дефаворитизирани класи и етноси). В него ролята на училището е определено незначителна, бъдещето е фатално предопределено и се изключва социалния просперитет, свързан е с доминиране на "ние" като квинтесенция на колективното начало.

Изследванията (Bernstein, Kohn) на двата езика водят до извода, че има разлика, обусловена не само от образователните и културните различия, но и от начина на труд. При "буржоазната класа" той е предимно индивидуален, а при "работническата" - колективен. Оттам и едно и също нормативно положение има различен вербален израз: "Един добър син не трябва да прави това!" и "Ти не трябва да правиш това!"

В училище съществуват и двата кода. Важното е, че априори «формалният» език е в привилегировано положение. Той е език на училището, на знанието, на професиите и занаятите. Той определя и законите на социализацията в училище. Той е език на учителите и в някои случаи може да се превърне в съществена пречка за общуването (малцинства, ниско културни среди). Наличието на два езика в училище определя и основната граница и зона на конфликти между учители и ученици. Езикът на който се води обучението и възпитанието трябва да осигурява получаването на информация, разбиране, еднотипно оценяване на актовете на поведение от двете страни.

Друго изследване на Бернщайн води до извода, че структурата на семейството определя възпитателната практика на родителите. Той определя два възпитателни и лингвистични стила: "позиционен тип" и "семейство, ориентирано към личностите". Първото е това, при което отношенията родители - деца се определят от статута и ролята им. Всеки е дефиниран и лимитиран от своя възрастов, полов и ролеви статут. Всичко е легитимизирано с авторитета и властта на родителите. При втория тип отношенията се определят от специфичните личностни качества на всеки. Следва дискутиране с децата, неавторитарност. При работническите семейства, при които ролята са по-стриктно дефинирани и комуникацията е по-малко свободна, родителите "хващат" децата си в по-строги и по-тесни рамки. Обратното, в семействата на висшата класа, взаимоотношенията целят развитие на личността на детето и рамките на дължимото поведение са по-слаби [J.Kellerhals, C. Montandon. 1991].

8. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО ПРИДОБИВАНЕ НА СОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

Социализацията е един процес на придобиване на социална идентичност от личността на базата на интериоризацията на културата на групите, сред които живее. Идентичността се разглежда като «многообразие от категоризации на индивида от страна на аз-а и другите, които се променят в зависимост от ситуацията, влияят върху поведението и са в основата на смисъла на живота.» [А.Уейгърт, 1990] Концептуализацията е свързана с формирането на идентичността; отношенията между индивидуалната и колективна идентичност; отношението между транзакциите насочени навътре, към личността и навън, към социалното обкръжение...

Символният интеракционизъм представя едно обяснение на взаимоотношенията на личността и обществото. В рамките на общата постановка се разработват и теории за социализацията и идентичността, които са двата главни феномена, свързани с колективния начин на живот. Един анализ в тази насока правят Жан-Мануел де Куйейроз и Марек Жолковски [J.M.De Queiroz, M. Zolkovski.1994].

Личността се формира чрез интериоризацията на когнитивните и морални категории от културното съдържание на групата. Това става, обаче чрез конкретни интеракции. Чрез своята избирателност човек избягва възможността за хиперсоциализация и запазва своята автономия.

Историята на социалните влияния върху човека е история на развитието на Аз-концепцията и изобщо на светогледа му. Всяко от тези влияния може да е на човек или на група (с определена културна характеристика), директно или индиректно, но винаги е акт на символна комуникация, свързано е с принадлежността или непринадлежността му/им към референтната група. Някои от тези влияния са наложени пряко волята на човека, други са търсени от него. Той никога не е само пасивен обект на отношения, а притежава социална и културна мобилност.

Индивидът е разглеждан в духа на Чикагската школа и конкретно на Зимел (Simmel) като пресечна точка на зависимите социални кръгове на отношенията. Истинската уникалност и индивидуалност на един човек е родена от чистотата и множествеността на влиянията, от перспективите и от ресурсите му. В съвременното общество (демократично, плуралистично, диференцирано, урбанизирано, космополитно) човек има много повече възможности за това, отколкото в традиционното, хомогенно и недиференцирано такова.

Джордж Херберт Мийд (G.H.Mead) пръв дефинира през 1934 г. социализацията като конструиране на социалната идентичност (self - в Мийдианската терминология) на човека в хода на интеракцията (комуникацията) с другите. Тази концепция поставя комуникативните, а

не инструментални процеси в основата на социализацията и я прави зависима от институционалните форми за конструиране на Аза, търси синтез на социетерните и комунотерните отношения между социализиращия се и социализаторите.

В разбирането на Мийд усвояването на социалните роли от детето има две страни. Първата е когнитивна: детето реконструира една перспектива за бъдещето. Втората е свързана с идентификацията: детето интериоризира, приема и усвоява тази перспектива. Мийд определя детайлно инструментите, чрез които се интериоризират нагласите от детето: жестовете, езикът, активността в играта.

Мийд разглежда няколко **етапа на социализацията**. *Първият* от тях е «поемане на отговорност» (*prise en charge*) от детето - играейки (включване в свободни игри), то подражава на жестовете на майката и бащата, като по този начин усвоява определени значения от заобикалящия го свят, усвоява определени атитюди и роли. Това е много важен етап, който предшества същинското усвояване на социалните роли, но полага основите на механизма за това.

Във *втория* етап детето преминава от свободни игри към игри с правила. Нивото на социално учене е значително по-високо. Детето разбира свързаността на ролите в живота и това, че той се ръководи от определени правила, които трябва да се спазват. Изгражда се респект към реда и властта. Членството в групата за игра се възприема като основна ценност. Изгражда се система от комунотерни отношения, съзнание за груповост, екипност. Съзнанието за Аза е свързано с «генерализирания друг» (обществото) - тези които определят правилата в крайна сметка. Идентификацията с тях е основата на социализацията като конструкция на Аза.

Последният етап на социализацията е свързан с все по-прогресивно развитие на Аза по линията на изграждането на собствена идентичност. Това става като човек престава да се възприема като пасивен последовател на изискванията на групата, а започва да конструира действителността като активен преобразуващ субект. Измененията на «правилата на играта», ставащи с непосредственото му участие, приемането на инициативите от групата и пр. са двигателите на индивидуализацията. Движението е в две посоки: субективното усвояване на «социалния свят», на комунотерния дух на общността; в същото време идентификация с определени индивидуални роли и развитие на лична ефикасност. Стимулирането на този двойствен процес е особено важно, отнесено към възпитанието на детето. Развитието на детската група ние трябва да се изразява само в едното или другото.

Мийд предупреждава за основните източници на проблеми за социализацията. Това е рискът от «раздвояване на Аза» възможността през етапа на първоначалната социализация в детето да се сблъскат колективната идентичност (*мен*”, “себе си”, *moi*), свързана с дисциплина, конформизъм, пасивност и индивидуалната идентичност (“аз”, *je*), свързана с оригиналност, творчество, но и несигурност.

Концепцията за усвояването на ролята (role taking) беше развита за пръв път от Мийд като основен механизъм за социализация на децата. Всъщност това е възприемане на света през очите на другите, като всичко започва от най-значимите - тези на майката. Детето възприема майчината перцепция на света, тази перцепция се трансформира в система от отношения. Възприемането на социалните роли става субективно, като в основата е социалната активност на детето. Това е активност, чрез която се усвояват ценности, норми и модели за действие, свързани с бъдещето.

Последователят на Мийд, Ралф Търнър (R. Turner) различава два вида нагласи: (task oriented) ориентирани към задачата, към проблема, към елементите на средата и такива, при които очакванията и оценките са насочени от актьора към "себе си". В този случай границите на ролята са определени от съществуващата "Аз-концепция", от самопознанието. В своя когнитивен аспект усвояването на ролята е еквивалентно на "разбирането" по Вебер, Дилтей и цялата традиция на феноменологията.

Оригиналноста на интеракционализма е в съчетаването на разбирането на света и другите с необходимостта от интеракции и отношенията като инструмент на социализацията.

Търнър дефинира следното правило: усвояването на ролята не е свързано само с първичната социализация, а практически трае през целия живот на човека. Този процес е вариращ, приема различни форми, но не престава да се свързва с двата посочени по-горе аспекта: когнитивния и идентификационния. В когнитивен аспект тя се свързва с настоящето, в смисъл, че е конкретна и се свързва с конкретни партньори. В идентификационен аспект нещата са свързани с избор на модели. Определяща е ролята на съзряването на индивида. Тенденциите са в нарастването на селективността, осъзнатостта, диференцираността и обхвата на ролите.

Съществува ситуация, при която процесът на усвояване на ролята се манипулира. В този случай единият от партньорите по интеракция се поставя на мястото на другия и се опитва да реконструира своята идентичност (нагласи, намерения) от негова позиция.

В социализацията е заложен един парадокс: сблъсъкът със свободата. Човек не е автономен и свободен (в когнитивен и морален смисъл) по време на първичната социализация, той постепенно придобива подобни черти като възрастен. Отношенията между хората може да се разглеждат през призмата на акултурацията или на промяната на хабитуса. Всяка социализация е едно символно влияние, което е както интеракция на две генерации, така и на групи и отделни индивиди. В хода ѝ става формирането на "Аз-концепцията", бавно и продължително като процес.

АЗ-КОНЦЕПЦИЯ И ИДЕНТИЧНОСТ

Понятието “Аз” е един от ключовете за разбиране на интеракционизма. Както беше посочено по-горе, Мийд различава “аз” (je) и “мен” (“себе си”, moi), като в това вижда два процеса: “мен” като процес на перцепция и интерпретация на организирани серии от нагласи, свързани с другите, и “аз” като момент на активен отговор на предмета на тези нагласи. Те са логични и последователни в хронологичен ред - “Аз” е предмет на активност в настоящето, като прави съдържанието на “мен” обект на перцепция. Тази теза среща две основни интерпретации.

“Аз” (soi) на Блюмер. Херберт Блюмер (H.Blumer) развива идеята за “Аз”, дефинирано като “вътрешен разговор”. Във взаимодействието със своето вътрешно «Аз» индивидът не достига до краен резултат - постоянно се менят индикациите, интерпретацията на постъпките и действията, дефинират се и предефинират цели и пр. Това е едно много продължително изкристализиране на «Аз - концепцията» на базата на емпирично придобити лимитации [По 16].

“Аз” и идентичност. Концепцията за функционирането на Аза като процес на взаимодействие на човек със самия себе си има една важна особеност, която се фиксира с термина «идентичност». Той е централен при Ерик Ериксон, който му дава психоаналитична интерпретация. Теорията на Ериксон ще бъде разгледана отделно, заедно с други сродни.

Разбирането за идентичността се разгръща в няколко насоки:

1. *Идентичността като структуриран и йерархизиран ансамбъл от значими елементи на Аза, всеки от които с определени граници на значимост, фиксираност и стабилност (self-attitudes)* [По: J.M.De Queiroz, M.Zlolkovski. 1994]. Организацията на Аза отразява организацията на обществото.

Представител на тази концепция е Манфред Кун (M.Kuhn). Заедно с Макпартлънд (MacPortland) той конструира известният тест на 20-те въпроса (Кой съм аз?) - Twenty Statements Test. Анализът се прави по ранжиране и по категорията на представите - социални и чисто психологични. Това е един тест, който е превъзходен за сравнителен интеркултурен анализ. Авторите считат, че той долавя адекватно «аз-атитюдите», на хората, които отразяват позициите им в обществото и в референтните групи [М.Кун, Т.Макпартлънд, 1984].

2. *Идентичността като стабилно, качествено определение на личността* (Р.Търнър). Тя е една автентичност на социалния актьор, който «иска да бъде себе си». Идентичността се конструира на три нива: образ за себе си, който човек има и който може да се променя всеки момент; Аз-концепция, която се възприема като стабилна и неизменна - «моето истинско Аз»; система от социални роли и статус, свързани с Аз-концепцията.

Изграждането на Аз-концепцията е продължителен и сложен процес. Той е детерминиран от интеракциите на личността и изобщо от другите хора., кат образите на другите са

много по-достъпни за промяна, отколкото собствения («Ефект на актьора - наблюдател» - Джонс и Нисбет).

3. *Идентичността като сбор от представи за себе си, които непрекъснато са подложени на натиск за промяна в хода на интеракциите с другите хора и които образи са една прагматична и функционална величина.* Идентичността се анализира като резултат от преговори (Scott, Lyman, McCall, Simmons). Според тях идентичността се формира в резултат от взаимодействията с другите хора. Всяко извинение и оправдание, което изричаме при контактите си с другите е фактор за развитието на идентичността, тъй като засяга мотивите, целите, задълженията, правата, статуса и пр. Продължител на линията на тази концепция е Гофман [По: *J.M.De Queiroz, M.Zolkovski. 1994*]. Той разглежда три вида идентичност: социална (връзка с исторически наличните културни стереотипи), личностна (взаимодействие между информационния контрол и справянето с дискредитираща информация), Аз-идентичност (екзистенциално его, усещане за екзистенциална непрекъснатост) [*A.Уейгърт, 1990; Э.Гофман, 1984*].

Концепцията за “биографията”. Среца са за пръв път в работите на автори от Чикагската школа - Томас и Знанецки, Шау, Сютерланд (1918-1937). Те обосновават изследователският метод «житейски истории» (*histoires de vie*). Идеята е, че субективните характеристики са производни от груповия начин на живот, че в личния живот на човека като в микроскоп се виждат социалните проблеми (Бърджес). Биографията на един човек е резултат от взаимодействието между менталните процеси и социалните отношения. Идентичността на индивида е неотделима от обществената идентичност, която се формира от историята на обществото [По: *J.M.De Queiroz, M.Zolkovski. 1994*].

Теорията на Ерик Ериксон [*Е. Ериксон, 1993*] Представява развитие на идентичността (индивидуализацията). Идентичността е психо-социално образование с две страни - външна и вътрешна (Его-идентичност). Външната идентичност е представата за обособеност и непрекъснатост на съществуването на индивида, който въпреки промените си остава един и същ. Его-идентичността съхранява координацията и логиката на поведението чрез съотнасяне на представите за себе си с представите за значимите други хора и мястото сред тях.

Критерии за идентификация са целостността на телесната организация (перцепция за тялото, телесен стереотип, телесна концепция), целостността на опита, идентичност с майката, идентичност с групата, отказ от автоеротизма, решение на Едиповия комплекс, връзки със света, любовни връзки.

Тя се формира под влиянието на определена култура (**социално-културната и етническа среда**) и най-вече в детска и юношеска възраст (епигенетична задача) под влияние на родителите и другите фактори на социализацията.

Процесът на индивидуализация преминава през няколко етапа.

По време на **младенчеството** (кърмачество) предпоставката за жизненост е развитието на доверие срещу недоверие (отчуждаване). Главна роля играе майката. Основна възпитателна мярка е разрешението (даването) и отказа, които трябва да се прилагат много деликатно за да се развие именно доверие, а не неговия антипод. През този орален период грешките и увлеченията във възпитанието водят до прояви на орален характер по-късно.

През **ранното детство** се поставят основите на детската самостоятелност. При стимулиране на психичната активност се получава чувство за независимост, свързано с експериментите в поведението, поддръжката, личният пример на родителите. При ограничаване на самостоятелността (негативни оценки, укори) се развиват срам, съмнение, чувство за вина.

През **предучилищната възраст** детето основно играе. То усвоява ролята на възрастния и развива в себе си инициативност, активност, любознателност, най-вече в социален план. Негативното развитие става по линията на чувството за вина. То може да се стимулира от родителите и връстниците и да прерасне в страхови комплекси и самонаказващо съзнание.

Ранната училищна възраст е важен етап в развитието на детето. Тогава то се сблъсква с училището и изгражда отношението си към него и себе си - чувство на трудолюбие, компетентност, възможности и способности. Най-големият проблем е предпазването от развитието на комплекс за малоценност. Това става като неуспехите на се драматизират, стимулиране на преодоляването им, стимулиране на компенсаторни успехи, изживяване на увереност и вариативност на избора.

Юношеската възраст е време на криза на идентитета, дифузия на идентичността, ролева неопределеност, криза на авторитетите. Възпитателната работа се води точно в тази насока - положителна идентификация, позитивна самооценка, овладяване на стандарти и ценности, ролеви избор. Ролята на личния пример на родителите и техните личностни качества е определяща. Основните положителни качества на родителя са: адаптивност, съдръжаност, организираност, жизнерадостност, а техните антиподи - неадаптивност, импулсивност, неорганизираност, отпуснатост.

Основният проблем на **ранната средна възраст** е кризата на интимността. Само човек с напълно формирана идентичност може да влезе в истинска интимна връзка, тъй като интимността е противопоставяне и съединяване на идентичности. В противен случай се развива чувство за изолираност, с всичките му последици за социалните контакти. Ериксон цитира отговора на Фройд на въпроса кое според него нормалният възрастен човек трябва да може да върши добре. Този отговор е поразително кратък и същевременно дълбок по смисъл: "Да обича и да работи!" Пълноценната комбинация на двете е възможна само при пълноценна идентичност.

Относно последния етап в развитието на идентичността е по-добре да се цитира самия Ериксон: "У остаряващия човек, който се е грижил за неща и за хора и се е приспособил към

възторзите и разочарованието на битието по необходимост, родител на други и създател на неща и идеи - само у него постепенно съзрява плодът на седемте етапа. Аз не знам по-добра дума за това от *цялостност*... Това е натрупана увереност на Аза в неговата склонност към порядък и смисъл - емоционално обединяване, вярно към носителите на образа на миналото и готовност да поеме и евентуално да отхвърли водачество в настоящето. Това е приемане на собствения жизнен цикъл и на хората, които са станали значими за него, като нещо, което трябва да бъде и че по необходимост не позволява никакви замествания. Следователно това означава нова и различна любов към своите родители, освободени от желанието те да са били различни и приемане на факта, че собствения живот е своя собствена отговорност. Това е чувство за другарство с мъже и жени от далечни времена и с различни призвания, които са създали заповеди и предмети и поговорки, предаващи човешкото достойнство и любов. Въпреки, че осъзнава относителността на всички различни стилове на живот, които са дали смисъл на човешките стремежи, притежателят на цялостност е готов да защитава достойнството на своя собствен стил на живот от всички физически и икономически заплахи..." (Е.Ериксон)

Теорията на Франц и Уайт. Представлява разширяване на теорията на Ериксон, като включва обособена втора линия на развитие - линия на привързаността. Развитие на човека е двулинейно, но полово специфично. В определени социо-културни условия развитието на човека става едностранно. Традиционно субект на развитие на втората линия е жената, а на първата (на идентичността) - мъжът. Изменението на условията води до развитие на човека като андрогенно същество.

Основният процес при първата тенденция е на **индивидуализация**: (1). младенчество: доверие; (2). ранно детство: самостоятелност - срам, съмнение; (3). предучилищна възраст: инициативност - чувство за вина; (4). училищна възраст: трудолюбие - чувство за малоценност; (5). юношество: идентичност - объркване на идентичността; (6). ранна средна възраст: интимност - изолация; (7). зряла и късна средна възраст: съзидателност - бездействие; (8). старост: цялостност

Основният процес при първата тенденция е на **привързаност**: (1). младенчество: недоверие; (2). ранно детство: обектна и азова константност - самотност и безпомощност; (3). предучилищна възраст: игричивост - пасивност или агресия; (4). училищна възраст: симпатия и сътрудничество - прекалена предпазливост или сила; (5). юношество: взаимозависимост - отчуждение; (6). ранна средна възраст: изпробване на жизненни стилове и професии - плуване по течението; (7). зряла и късна средна възраст: консолидация на жизнения стил - пустота; (8). старост: отчаяние.

ВТОРИЧНА СОЦИАЛИЗАЦИЯ

Терминът «вторична социализация» се използва за да се означи етапът след първичната такава, която преминава основно в семейството. В най-завършен вид тази концепция се среща в трудовете на Питър Бергер и Томас Люкман (P.Berger, T.Luckmann), които продължават анализа на Мийд [*C. Dubar, 1991*].

Социализацията се определя като потапяне в света на знанието, който е «символен и културен универс» (По Алфред Шутц). Детето усвоява социалния свят, в който живее, то възприема определен обем от «базово познание», без което е невъзможно неговото социално битие (схеми за усвояване на обективната действителност; език - реч, писменост; структури). Това става през периода на първичната социализация. Нейният резултат е формирането на образ на света и на собственото Аз, както и усвояването на определени социални роли.

Възлов момент в първичната социализация е постъпването на детето в училище. Става сблъсък на интимния социален свят на семейството и институционализирания универс на училището. Училището легитимира социалното знание, то включва и други възрастни социализатори, които поради своите професионални умения контролират хода и резултатите от първичната социализация. Първичната социализация е ориентирана принципно към формиране на социална идентичност, тя е процес на усвояване на света «такъв, какъвто е» (Мийд), на «адаптация по принципа на реализма и отказ от принципа на удоволствието» (Фройд), на «интеграция в обществото, определена от социални отношения на производство и възпроизводство» (Маркс).

Характерно за *вторичната социализация* [*По: C.Dubar, 1991*] е, че не е чиста репродукция на механизмите на първичната, въпреки, че определено подобие като наследство е неминуемо. Тя се определя от Бергер и Люкман като «интериоризация на специализирани институционални социални субпространства», като «придобиване на специфично социално знание и директни и индиректни роли, свързани с разделението на труда в точно определено конкретно общество. Става дума за *професионализиране*, което е свързано с нови знания и нова чувствителност, с нов речник, нови умения. Детето «влиза в нови отношения, играе на нови игри, запознава се с нови правила, влиза в нови колективи...» (Крозие-Фриедберг, Рейно).

Вторичната социализация (занаят, професия...) влиза в неминуем конфликт с първичната (семейство, училище...), по-точно резултатите от нея. Този конфликт може да е по-силно или по-слабо изразен, но е неминуем. Остротата му зависи от множество обстоятелства, свързани с ранното детство и със семейството на детето, също и от позицията му в общест-

вото и насочването към определена професия и възможните пътища до нея. П.Ривард (P.Rivard) разглежда три идеални типа професионална идентификация:

идеален модел	валоризация	идентификация
«стругар»	чрез резултата	с поста в колектива
«офицер»	чрез функцията	със статута
«физик»	чрез формирането	със сектора

Идентичността на детето се развива в контекста на няколко феномена: «дистанцията до ролята», предполагаща едно разделяне между «реална» и «въображаема» идентичност (Гофман); силната идентификация с една бъдеща роля (професия), разбрана като призвание; инициация, приобщаване към определени социални групи; овладяване на определен език (професионален или друг подобен жаргон). Вторичната социализация е свързана с промяна на идентичността. Темата за пръв път цялостно е развита от Анселм Щраус (A.Strauss) през 1959 г., който разглежда социалните механизми за промяна на идентичността, правейки разграничение от биологичните такива.

На първо място сред тях е институционалната структура и мястото на индивида в нея, например, промяната, която настъпва в идентичността на един военен с израстването във военната йерархия, или на един университетски преподавател. Аналогично в по-широк смисъл е и промяната в идентичността на всеки човек с възрастта (момче - младеж - ерген - женен - баща - дядо). В повечето случаи това е един естествен процес, но той е свързан с кризи и сривове - т.н. «ненормална биография». Криза в идентичността настъпва когато се прекъсне или се забави тази естествена линия на развитие.

Други фактори, водещи до промяна на идентичността, това са интеракциите и адаптацията на партньорите, както и субективната интерпретация, която актьора прави на тези промени. Промяната е свързана и с два механизма на насилствена промяна - инициация (посвещаване) и дезидентификация («промиване на мозъка»). Счита се, че историческият прототип (и символ) на тази промяна е кръщението при приемане на нова религия. Други типични примери за вторична социализация (промяна на идентичността) са политическата идентификация (влизане в партия) и психотерапията. При всички тях промяната води до преосмисляне на предишната биография: «преди... и след това».

Основните въпроси, които стоят пред теорията са два: има ли структури в обществото или типове общества, които налагат на своите членове препятствия между първичната и вторична социализация; свързана ли е вторичната социализация (например успешната такава) с насоките и резултатите от първичната? И в двата случая отговорът е нееднозначен и между първичната и вторичната социализация не винаги има пряка връзка. Това създава определено отношение между «генералната» и «специализирана» идентичност.

Специфичен въпрос, свързан с теорията за вторичната социализация е този за **социалната промяна (мобилност, *changement*)**. Всъщност социализацията е една перспектива за такава промяна, тя не е свързана само с възпроизводството на социалния ред. В тази насока трябва да се разглежда идеята за наличието на множество «диференцирани общества» и сфери, които имат относителна автономия. Човек се социализира в едно или друго от тях, като може да променя социализаторите. Социалната мобилност представлява процес на «конструиране на специфичен свят» и «трансформация на специализирана идентичност». Такъв преход се осъществява, ако съществува необходимата основа - определено отношение между апарата на първичната и вторична социализация, между институциите, които легитимизират базовите и специализирани знания и свързаните с тях функции, социалния контрол и културната легитимност. При всички случаи съществуват условия за криза в идентичността. Тя се изразява както в инструментален план (участие в разпределението на труда), така и в комуникационен план (отношенията на разпределение и участие в доминирането, властта, авторитета). И в двата случая резултатите от първичната и вторична социализация може да не съвпадат. В крайна сметка става определена конверсия на социалния свят около «специализирания свят», конструиран в хода на вторичната социализация [Ibid.].

ДВОЙСТВЕНОСТ НА ИДЕНТИЧНОСТТА

През 1911 г. Е.Дюркем развива теорията за двойствеността на човека (***Homo duplex*** - *индивидуална и социална същност*). По-късно тя се развива в разбирането за «идентичност за себе си» и «идентичност за другите» (Мийд и др.), които се намират в определено съотношение. В последните години (1988) се свързва с името на Лорънс Хиршфед (L.Hirschfed) като теория за двата начина на «социално опознаване» - идентификация с другите чрез категоризация и личностна автоидентификация. Двата процеса са хетерогенни.

Тази представа за **дуалистичната идентичност** на човека може да се обобщи по следния начин [основата на схемата е заимствана от [C. Dubar, 1991,118-119 стр.]]:

СОЦИАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ И ВЛАСТ

Възлово място в конструирането на «идентичността за другите» играе сблъсъка на личността със структурите на властта и опитът, придобит в резултат от това. Цялостна теория за отношението «Власт-личност» и неговото значение за социализацията развива Р.Сенсолио (R.Sainsaulieu, 1985). Според него съществуват три идентификационни измерения. Схематично това е представено на следващата страница [По: *C. Dubar, 1991*].

Педагогическа власт и социализация. Отнасянето на термина «власт» към педагогическата действителност прави още Дюркем в първите години на XX век. По-късно (30-те) училището като система на властта разглежда У. Уалер. Въпреки тези ранни опити, обаче и до сега темата не се смята за пълноценно разработена [Виж например: *Dictionnaire..., 1996; A.Petit, 1993; G.Lindzey, E.Aronson, 1985; The Penguin..., 1988; R.Boudon, 1982*].

Социализационните възможности и механизми на властта сме разглеждали вече в други публикации [*И.Иванов, 1995; И.Иванов, 1*

9. СОЦИАЛИЗАЦИЯТА КАТО УСВОЯВАНЕ НА ХАБИТУС

Ценностите и нормите, които образуват съдържанието на културата на една група не могат да бъдат видени директно. Те се проектират в система от нрави и обичаи на хората от едно общество. В съвременния свят на огромно многообразие и на културен плурализъм, както и на социална диференциация не бива да се опростява анализа само по линията на една от тях. Основна характеристика на съвременното общество е **културната диференциация** - различия, в областта на външен вид, име, обноски, социални практики и пр. на основата на различни културни модели. Свързва се с два основни феномена (термина): начини и стил на живот, по които се отчита.

Начин на живот - съвкупност от практики, общи за група индивиди. Това понятие е по-широко и по-качествено от стандарт на живот, тъй като взема предвид освен консумацията и такива елементи като заетост на времето с дейности (труд, почивки и пр.) и социабилност (съвкупност от социални отношения в една група), които не носят приходи от материално естество. Освен това понятието стандарт на живот не определя еднозначно начина на живот, тъй като богатството може да се съчетава например с липса на здраве. Също наличието на автомобил води до решаване на въпроса за транспорта, като в съвременни условия марката и модела няма особено значение.

Стил на живот. Освен обхванатите от термина начин на живот културни феномени (консумация, заетост на времето с дейности, социабилност) има и други, по линията на които също хората се диференцират в чисто културен план - например, отношение към книгите, телевизията и пр. Стил на живот - това е съвкупност от практики, произтичащи от системата от ценности и норми, интериоризирани от индивида.

Съществуват две концепции за стил на живот. Първата е свързана с термина **“различие” (distinction) на Пиер Бурдийо**. В своя анализ на културната диференциация П.Бурдийо прави важно уточнение, че социалните класи характеризират с “различие” - феномен на диференциация в културното пространство. В обществото има културна йерархия. Има различие между висшите и низши класи [По: *Sciences...*, 1996].

Социалните класи са фракции, образувани от непропорционалното разпределение на капитал (икономически, културен, социален). Те имат различен хабитус, което определя и различна социализация и различен стил на живот. Това означава различни практики, кредити и символен капитал.

Доминиращата класа, която притежава повече съвкупен капитал може да демонстрира своя стил на живот като “добър вкус” и да го легитимира като такъв. По този начин може да се подчертаят социалните различия. При популяризиране на елементи на стила, те се заме-

нят с други. Например, тенисът е бил елемент на елитарен стил на живот. Когато започват да го практикуват повече хора, мястото му се заема от друг спорт - голф.

Спазването на "добър вкус" дава възможност на хората от низшите класи да се чувстват другояче. Най-често това означава имитация - поп-култура.

Втората теория е за **социостиловете на живот** на **Бернар Кателат**. Изследването е направено чрез една координатна система с две оси: авантюризъм - консерватизъм и удоволствие - суровост (строгост) [*ibid.*]

При обстоен социологически факторен анализ са открити следните стилове: (1). *Студени* /6.5% от всички хора/ - живеещи ден за ден, в очакване на шанса си. (2). *Егоцентрици* /22.5%/ - приоритет на независимостта, стремеж за използване на радостите от живота. (3). *Защитници* /7.3%/ - осигуряване за себе си отстояване на собственото добро, без да се търси същото и за приятелите си. (4). *Бдителни* /8.7%/ - предварително вземане на мерки против всички възможни смутители на собствения живот. (5). *Използвачи* /5.8%/ - стремеж за максимум удоволствия. (6). *Дилетанти* /5.7%/ - (7). *Безопорни* /17.3%/ - приоритет на индивидуалните авантюри с цел бягство от упадъчния свят. (8). *Анархисти* /5.8%/ - осигуряване на свобода и независимост на всяка цена. (9). *Предприемчиви* /10.1%/ - комбинативност с идеал за професионален успех в компетентно либерално общество. (10). *Активисти* /13.3%/ - приоритет на активността, иновациите, прагматичността за достигане на социален успех. (11). *Борци* /3.2%/ - борба за подобряване на света и за морално чист живот. (12). *Примерни* /10.6%/ - затвореност на микросоциално ниво (семейство) и търсене на качество на живота там. (13). *Утилитаристи* /7.9%/ - изолиране с цел пасивна съпротива на промените. (14). *Материалисти* /26.8%/ - използване на помощта на хората на микросоциално ниво за да се осигури качество на живота. (15). *Внимателни* /8.3%/ - стремеж да се избегне агресията на света. (16). *Консерватори* /5.1%/ - стремеж да се предпазят от адаптацията към изменящия се свят. (17). *Ригористи* /20.1%/ - противници на модернизациите, стремеж за възвръщане към традиционните ценности. (18). *Морализатори* /6.5%/ стремеж за живот на основата на нравствените абсолютни ценности. (19). *Отговорни* /8.5%/ - налагане на модерния свят на ценностите на един морален елит.

За глобална характеристика на груповия живот в хода на социализацията се използва понятието **хабитус (habitus)**, свързано в съвременната социология с Пиер Бурдийо (P.Bourdieu). [По: *Sciences...*,1996; *Sciences...*,1994; *Dictionnaire...*,1996; *E.Borgatta, M.Borgatta,1992; R.Boudon,1982; C. Dubar, 1991*]

Категорията хабитус се среща у Аристотел (*hexis* - придобитите диспозиции на тялото и душата) и Тома Аквински. По-късно М.Вебер употребява понятието *етос* - интериоризирана нормативна система, която структурира нагласите и отношенията на индивида или на една социална група. Е.Дюркем разглежда *хабитуса* като генерална диспозиция на духа и на во-

лята, като атитюди, образуващи нашето морално лице. Това понятие е близко по смисъл с хабитуса на Бурдийо.

Бурдийо влага в хабитуса едно по-комплексно съдържание. Той го тълкува в смисъл на съвкупност от вкусове, поведение, маниери на говорене и чувстване; кохерентност на навичките, сходство на социалните еталони на поведение. Те играят ролята на генератор и организатор на практиките и представите на личността. Хабитусът е система от диспозиции, трайни и преносими, които са посредници между социалните структури и личността. В много ситуации хабитусът играе ролята на ръководство за възприемане, оценка и действие. Той се предава на личността от семейството в ранното детство. Той е различен в различните социални класи и етноси (социални траектории), също може до известна степен да се променя в хода на индивидуалния живот. Той е функция от хабитуса на всички хора в обществото. По този начин се възпроизвеждат социалните структури от поколение в поколение.

Тъй, като хабитусът се свързва винаги със **социалната стратификация**, необходимо е да се проследи и развитието на идеите в тази област.

Теориите за социалната стратификация са свързани със **система от термини**:

Социална група: съвкупност от индивиди, които имат обща характеристика и които участват в отношения, характерни за тази общност. Това е група, която може да се идентифицира от обществото като различна от другите и поради това, както и поради кохезията си може да се възприема от другите и да действа като единен актьор в социалния живот. Основните параметри на социалната група са чувството за общност (сплотеността) и границите.

Йерархия: класификация, направена по функционален критерий, който действа като основна ценност. Може да има религиозни, социални, професионални, административни, политически, военни, интелектуални, артистични, икономически йерархии.

Социално неравенство: естествена диференциация на социалните групи по ресурси: богатство, власт, култура и т.н. - икономическо, правно, социално, политическо. Ако останалите принципи в обществото - за справедливост и легитимност не са основа на неравенството, се говори за **социална несправедливост**.

Социална мобилност - възможност за промяна на социалната група.

Група за принадлежност и референтна група: има голямо значение, дали групата, в която човек живее обективно (група за принадлежност) е групата, към съдържанието на което се стреми (референтна група). Това е свързано с нормите, ценностите, идентификацията, желанието за принадлежност. Идеите са въведени от американския социолог Роберт Мертън.

Социален успех: достигане до позиция, която е призната като значима от болшинството членове на обществото или една група.

Човек се стреми да постигне такъв социален успех, който повишава успеха му в референтната група, която не винаги е тази, в която се намира в момента. Усещанията и очакванията за социален успех (реално-идеално) са двигатели за развитието на индивида в социалната група (Раймон Будон). Всеки се стреми да надвиши моментното си равнище или чрез своите деца (стимулиране за по-високи успехи).

Съществува т.н. "идеология на социалния успех", която разглежда либералното общество като място на битка между хората за по-високо място. Но техните достижения са предварително ограничени - лимитирани са от класата, която е на власт [*Sciences...*, 1994].

Ресурси: основания за социална стратификация, както и за властта. Определението на понятието "**ресурс**" се оказва доста трудно, тъй като е трудно да се обоснове универсално - при едни условия и за едни хора дадено нещо е ресурс, а за други - не. Затова и определенията на ресурса обикновено са твърде общи.

Известни са опити за **класификация на ресурсите:**

1. На М.Роджерс: (а). инфраресурси - атрибути, обстоятелства или блага, предварителни условия за реализация на влияние; (б). инструментални ресурси - средства за осъществяване на влияние, които могат да се използват за поощрение, наказание или убеждение.

2. На А.Етциони: (а). утилитарни - най-често материални възнаграждения, позволяващи да се преодолее съпротивата на другия така, че да се съгласи да се подчини на волята на субекта на властта заради необходими ресурси, най-често блага и услуги; (б). принудителни - към тях се прибегва когато трябва допълнително да се ограничи свободата на другия - заплахата от отстраняване, физически средства и др.; (в). нормативно-социални - чрез тях се блокира съпротивата на другия, като се изменят неговите норми и предпочитания, а не обективната ситуация; те действат по скрит начин, като намаляват числото на ситуацияите, оценявани като противоречащи на интересите им. Най-често средствата са символни - престиж, уважение, любов, приемане.

3. На Д. Балдуин: (а). остензивни (нагледни) - такива, които са ясно изразени и лесно изчисляеми: пари, оръжие, стоки и др.; (б). телеологически (целени).

4. На Т.Бентън, Т.Баумгартнър, У.Бъккли и др.: (а). вътрешни - умения, техники, енергия на индивида; вътрешна организация, кооперация, лидерство и т.н. на групата. (б). външни: материални (земя, оръжия и др.), социални отношения (собственост, притежание, контрол, достъп, длъжност, игра, любов), социокултурни (социални ориентации, норми, ценности).

5. На Т.Баумгартнър, У.Бъккли, Т.Бърнс, П.Шустър и др.: (а). консумативни - за поддържане на активността на подвластния субект; (б). регенеративни - за мотивиране и печелене на подчинение и за продължение на подчинението; (в). технически - за поддържане на средствата за контрол и властване.

Социална стратификация: йерархична система от статуси на основата на неравенството на властта и престижа между членовете на обществото. Стратификацията често се представя като стълбичка (стъпала) и пирамида (основа-връх).

Ресурсите не са разпределени равномерно между членовете на обществото. Това неравенство поражда различни форми на диференциация и е универсално. Но тази универсалност се проявява в различни форми в различните страни и епохи. Затова и социалната стратификация като система за социална диференциация на ресурсите и позициите на хората трябва да се разглежда винаги конкретно.

Социална стратификация в традиционното общество - касты и съсловия [*Sciences...*, 1994; *Sciences...*, 1996]:

Касты: Традиционни са за Азия и Африка. Това са социални групи, които са затворени, ендогамни (женят се вътре в кастата), стриктно йерархизирани, със специфичен начин на живот, мислене, норми и пр. Те са свързани с традиционни професии, взаимоотношенията и диференциацията са на религиозна основа. Човек придобива идентичността си по рождение и не може да я промени. Невъзможност за социална мобилност.

Социалните отношения се развиват в плоскостта правилност (чистота) - отхвърляне (девиации). Това се отнася до физическите, сексуални и пр. отношения. При нарушение има механизъм за "очистване" (катарзис) - дефинитивни санкции.

Съсловия: Има 3 йерархични структури в древните (средновековните) общества: духовенство, дворянство (аристокрация), трето съсловие. Те са йерархизирани и определят престижа на членовете си, както и сферите на приложение - църква; армия и администрация; селско стопанство, търговия, занаяти. Механизмите са както при кастите - определени права, статус, законодателство, функции, ендогамия, наследственост. Възможностите за социална мобилност са малки, но все пак ги има - издигане в йерархията, неравностоен брак (рядко) .

Социална стратификация в индустриалното общество - класи и социопрофесионални категории [*По: Sciences...*, 1994; *Sciences...*, 1996; *П.Льомел, 1993*]:

Понятието **социална класа** е характерно за модерните общества. Кастите и съсловията получават характеристиките си на религиозна и оттам на юридическа основа. Класите нямат такава основа. Те не са юридически разчленени, макар, че съществуват на практика. Те дават възможност за много голяма социална мобилност.

Има няколко **теории**:

Икономическа теория на Карл Маркс. На основата на икономически критерии Маркс дефинира класите като мястото (позицията), което заема група хора в процеса на производство. Грешката на Маркс, не потвърдена от историята е противопоставянето им. Той разглежда да всички въпроси пред призмата на класовата борба (борба за позициите на ръководител),

което е абсурдно. Класите не могат да живеят една без друга. Още нещо, нито една от класите не притежава пълноценно класово съзнание, но класата детерминира множество аспекти на начина на живот (политически, идеологически, философски и др.)

Номиналистка теория на Макс Вебер - класата включва всички хора, които се намират в едно и също положение. Основното е достъпът до материални богатства, но освен този икономически критерий има още два: социален - делене на групи по статут (престиж, начин на живот) и политически (достъп до властта). Всяка от тези три дименсии (*ресурси, престиж, власт*) има относителна автономия. Освен това класовата принадлежност не води по необходимост до колективна мобилизация за действия (класова борба). По принцип тя е възможна (конкуренция на интересите), но не неизбежна. Обществото е с много по-сложно класова структура от примитивния модел на Маркс.

Мултидименционална теория на Пиер Бурдийо. Класата е съвкупност от индивиди, които имат еднакъв хабитус (начин на живот), разпределение на властта и пр. Конструкцията на класите се определя от професията, нивото на квалификация, пола, възрастта, структурата на притежаваните *капитали*, които са 4 типа: (1). икономически - богатство; (2). културен - образование, културни ценности...; (3). Социален - възможности за социални контакти; (4). Символен - физическа осанка, име, репутация и пр. Класите трябва да притежават някакъв капитал, като не е задължително да е от четирите вида едновременно. Основен от тези фактори е културният (образование, интелект).

При диференцирането на класите Бурдийо използва три разграничителни критерия: сходство в позициите и ресурсите (капитали); сходство в социалните еталони на поведение, споделяни ценности и идентитет (хабитус); сходство в социалните искания, съвместни колективни действия и роля за общественото развитие.

Класите са две групи в зависимост от достъпа до капитали - доминиращи и не доминиращи.

Система CSP (социопрофесионални категории и професии) - съществува във Франция, но подобни има и в много други страни. Това е една номенклатура, позволяваща по-прецизна социална стратификация. Съдържа 499 позиции (през 1982 г.) - професии, групирани на 3 нива, 6 активни и 2 неактивни групи, които общо се делят на 31 категории. Тази система е много удобна за статистическа обработка и за разкриване на социални тенденции. Така например, във Франция след 60-те години се развиват *три тенденции*: (1). *Саларизация* - делът на населението, живеещо от заплата (salary) е повече от 85% от активното население; трите доминиращи категории от населението са работниците, служителите и кадрите с висша квалификация; (2). *Регресия на селскостопанската заетост* - непрекъснато намалява делът на селскостопанските работници (до 5-7%), но те произвеждат все повече продукция; (3). *Тертиаризация* - непрекъснато нарастване на заетите с услуги - общество на услугите (работници с бели якички)

Консенсуалистка теория на Уилям Лойд Уорнър (William Lloyd Warner). Класата се дефинира като позиция в скалата а престижа. Тя е само малък етаж (страт) в сложната социална система. Класите се разглеждат като социални йерархии. Обществото е етажирано, тъй като хората имат различни интереси и образуват групи по престиж. Основното е усещането за хармония (аз не мога без теб), което поставя на преден план консенсусът, а не класовата борба.

Скалата е разработена през 1949 година и разглежда като стандартни 6 класи:

SS - висша класа, горно ниво - богаташи, "знатни фамилии", богати наследници и рентистри.

Към него в развитите страни спадат 1,4% от населението /1949 г. - САЩ/.

IS - висша класа, долно ниво - богати бизнесмени, свързани с печалбата и без регулярни доходи. Това са 1,6% от населението

SM - средна класа, горно ниво - свободни професии, проспериращи търговци и производители - 10% от населението

IM - средна класа, долно ниво - държавни чиновници, квалифицирани работници, дребни бизнесмени и търговци - 29% от населението

SI - низша класа, горно ниво - работници с ниска квалификация, зле и непостоянно работещи и др. - 34% от населението

II - низша класа, долно ниво - неквалифицирани работници, безработни, разчитащи на социални помощи или други дарения, скитници, лумпени и др. - 24% от населението

Самата скала има следният вид (с цифра е дадена оценката):

Професия (оценката се умножава по 4): (1). Свободни професии. Крупни бизнесмени; (2). Средни мениджъри, средни бизнесмени; (3). Наемни интелегенти, служители, работодатели; (4). Квалифицирани работници; (5). Дребни търговци и производители; (6). Нискоквалифицирани работници; (7). Неквалифицирани работници.

Източници на приходи (оценката се умножава по 3): (1).Наследствени богатства, рента; (2).Придобити богатства; (3).Печалби /лотарии,хазарт и др/ и хонорари; (4).Щатна заплата /на наемен служител/; (5).Надница; (6).Социални помощи.

Тип на жилището (оценката се умножава по 3): (1).Жилище голямо, превъзходно обзавеждане, с хубава градина; (2).Много хубаво жилище, но сравнително по-малко от предходното; (3).Добро жилище, малко по-голямо отколкото е необходимо на семейството; (4).Средно, жилище; (5).Приемливо, достатъчно жилище; (6).Бедно, лошо поддържано жилище; (7).Нездравословно, опасно жилище.

Местоживеене (оценката се умножава по 2): (1).Най-добрите зони за живот в града; (2).Зона, която е над средната по качества; (3).Хубава и престижна зона, но без съседни от доброто общество; (4). Средна зона, основно в кварталите; (5). Зона в близост до индустриални предприятия, жп линии и др.; (6). Зона на границата на гетото; (7). Гето, коптор.

При обща оценка от 12 до 22 точки, човек принадлежи към висшата класа; при 25-36 т. - към горното ниво на средната класа; при 37-50 т. - към долното ниво на средната класа; при 51-63 - към горното ниво на нисшата класа; при 64-84 т. - към долното ниво на нисшата класа.

СОЦИАЛНИЯТ СТАТУС НА ЛИЧНОСТТА

Трите основни дименсии на социалния статус при всички теории са: *богатство* - съвкупността от материалните ресурси на индивида или личността; *престиж* - уважение, от което се ползват социалната група или индивида и което се образува от актовете на зависимост и респект над другите; *власт* - възможност (капацитет) за налагане на волята си над другите. Тя се определя от влиянието, което позволява да се променят убежденията на другите хора и авторитета, който е институционализирана власт, притежавана и призната от тези, които са засегнати от нея.

Между трите съставлящи на статуса няма силна връзка. Например допитванията до общественото мнение през последните години във Франция неизменно поставят на първо място по престиж Жак-Ив Кусто. Той нито е толкова богат, нито разполага с реална власт, а само с морален авторитет и влияние. Обратно, Франсоа Мишлен (автомобилни гуми) е богат и с много власт, но се счита за мошеник и има нисък престиж. Тази схема важи и за професиите. В едно общество на висок жизнен стандарт, определящи са престижа и властта. Поради тази причина социалната стратификация е много труден въпрос [*Sciences...*, 1994].

Много известна класификационна скала е **“NORC”** на А.Рейс, О.Дънкан, Р.Хат и С.Норт от 1961 г. При нея се оценяват параметрите доходи, образование, престиж и се получава **социално-икономически “NORC” - индекс**. На някои от професиите през 1961 година в САЩ той изглежда така:

ПРОФЕСИЯ	ДОХОДИ	ОБРАЗОВАНИЕ	ПРЕСТИЖ	НОРС
Стоматолог	80	100	90	96
Лекар-клиницист	76	98	89	93
Хирург	76	97	97	92
Архитект	75	92	90	90
Банкер	78	82	92	85
Инженер	72	86	88	84
Университетски преподавател	64	93	93	84
Пилот на самолет	72	76	83	79
Главен счетоводител	62	86	82	78
Писател	55	90	76	76
Учител	48	91	73	72
Социален работник	41	84	59	64
Мениджър (100 подчинени)	60	56	81	61
ЖП кондуктор	76	34	38	58
Счетоводител	29	72	39	51
Продавач	29	50	16	39

Барман	16	28	7	19
Дърводелец	21	23	33	19
Фризьор	16	26	20	17
Шофьор на такси	9	19	10	10
Миньор	7	7	15	2

Изводите на Норт и Хол са, че критериите за оценка са различни. При едни професии доминира престижът, при други - властта. Общо, обаче богатството не е най-важният фактор [Ibid.]

Почти аналогични данни дава и Яник Лъомел за Франция в края на 80-те години [П.Лъомел, 1993, 95 стр.]:

ПРОФЕСИОНАЛНА ГРУПА	ОБР.	ДОХОДИ
Селскостопански наемни работници	5	2
Общи работници	1	5
Неквалифицирани работници	5	11
Квалифицирани работници	9	15
Старши майстори	15	20
Занаятчи	10	65
Търговски работници	21	42
Дребни търговци	21	73
Чиновници	26	22
Техници	43	30
Държавни служители	50	56
Начални учители	78	41
Преподаватели в средни и висши училища	90	55
Инженери	92	82
Висши административни кадри	70	75
Индустриалци	38	148
Свободни професии	93	150

Както беше посочено по-горе, мултидимензионалната теория на Пиер Бурдийо определя **класата** като съвкупност от индивиди, които имат еднакъв хабитус (начин на живот) - етос на класата, позиции и ресурси. В съвременното общество според него може да се приеме като безспорно съществуването на три класи - низша, средна и висша.

Най-разнородна се оказва господстващата класа. В нея може да се противопоставят «преподавателите» и «висшите държавни служители», притежаващи по-значителен «културен», отколкото «икономически капитал», на «свободните професии» и «индустриалците», за които е характерно точно обратното съотношение. Първите «се ориентират към по-евтини и скромни развлечения», докато вторите «колекционират възможно най-скъпи и престижни вещи с културна и/или материална ценност». В единия случай се говори за «аскетичен аристократизъм», а в другия - за «вкус към лукса». [П.Лъомел, 1993].

Това, което характеризира «дребната буржоазия», са «самоограничаване-претенциозност»; «строг волунтаризъм в поведението на приемащи се за призвани, но не още избрани личности, които чрез непрекъснатото си позоваване на дълга обосновават пре-

тенциите си един ден да се превърнат в реализирани личности на дълга». В позициите си на подчинени представителите на «дребната буржоазия» се стремят към «легитимни», но слабо разпространени модели на поведение, узаконени от висшите социални категории. От своя страна техните представители разполагат с възможности, например чрез училището, да утвърдят собствената си практика за норма [Ibid.]. Всъщност категорията на «преподавателите» е най-спорната и дискуссионната. Във все повече случаи тя се причислява към средната класа, а не към висшата и то по следния начин: престава да е подчинена част на висшата класа, а става лидер на средната [Ibid.]

Масовите модели на поведение при най-широките слоеве на населението «имат за принцип *избора на необходимото*» («това не е за нас») в смисъл едновременно на това, което е функционално (за да «бъде както трябва, не повече»), и на това, което се налага като икономическа и социална необходимост, обричаща «обикновените и скромни» хора на «Обикновени и скромни» предпочитания. Най-съществената им характеристика е недостигът на средства от всякакъв вид [Ibid.].

Характеристиките на техния хабитус са различни [По: С. Dubar, 1991, 72 стр.]:

На висшата класа (едра буржоазия) - кодово понятие «изискан»: заможен, широк (възгледи, идеи, жестове...), щедър, благороден, аристократичен, богат, либерал, свободен, гъвкав, естествен, уверен, открит...

На средната класа (дребна буржоазия) - кодово понятие «третенциозен»: тесен, посредствен, малък, долен, строг, дребнав, скъперник, стриктен, формалист, ригиден, раздражителен, добросъвестен, грижлив, прецизен...

На низшата класа (народ) - «скромнен»: непохватен, тромав, як, груб, недодялан, притеснителен, срамежлив, плах, неспособен, беден, прям, «дете на природата»...

Хабитусът играе основна роля в социализацията, тъй като е нейното съдържание.

В много отношения хабитусът е съдба. В социологията се употребява понятието «*фаталистичен хабитус*» - свойствен е за децата на низшите класи. Характеризира се със стремеж да се откъснат от състоянието на дефаворитизирана класа и невъзможност да стане. Фантазии, желание и невъзможност за реализация. Основната формула, която чува едно дете всеки ден е: «Това е прекрасно, но не е за нас...» Всъщност по тази линия са основните критики към теорията на Бурдийо - усвояването на хабитуса пресича възможността за социална мобилност и промяна. В редица свои публикации, обаче Бурдийо посочва, че една от основните характеристики на хабитуса, наред с репродуктивността (възпроизводство на социални структури), е продуктивността (възможност да се променя и развива).

Теорията е упреквана също в свръхсоциализираност - тъй като идентичността е производна от хабитуса и той се разглежда като «обективно условие», което не допуска субективно тълкование. Отговорът на Бурдийо е, че хабитусът има стратегическо значение в човеш-

кия живот, докато ежедневните и частни актове на поведение са в сферата на тактическите решения.

Хабитусът и в определящо положение спрямо идентичността на човека. Бурдийо определя идентичността като идентификация с една постоянна социална позиция и с диспозициите, които тя асоциира. Хабитусът е характеристиката на тази позиция. По тази линия също има множество критики. Ако социалната идентичност е производна от историята на индивида, тя е също продукт и на неговото бъдеще. То от своя страна е относителна величина и има относителна «обективност». Идентичността е относителна и възможна величина.

За пръв път изследвания на отношението училище - социална стратификация са проведени от Уйлард Уалер (W.Waller) през 1932 г. Той разглежда училището като система на властта. По същото време работи и Питирим Сорокин (P.Sorokin) който анализира училището като система за социална стратификация; отношенията между децата и между тях и другите хора в училището, определени от статуса им; различните статусни групи и техните възходи и падения; движението на отделните личности и на семействата в тази система [Ch.Bidwell, N.Friedkin, 1988]. «Социална и културна мобилност» Сорокин нарича придвижването по вертикала на социалната стълбица. Тя е различна по потенциал за всяка формация и зависи от позициите на индивида и основно от възможностите му да притежава икономическа и политическа власт. Училището е един канал за мобилност, също като църквата, армията, политиката и управлението.

Сорокин разглежда семейството като основен фактор за определяне на социалната позиция на детето. То има определени икономически и културни ресурси и това определя социалните пътища, по които може да се движат децата, т.е. техните житейски шансове.

Образованието е много важен и сравнително автономен канал за социална мобилност в съвременното общество (възможност за тестване и селекция на учениците) . То действа заедно със семейството и усилва (в повечето случаи) или намалява ефекта от семейната позиция. То редуцира възможностите на семейството да влияе пряко на шансовете на детето. То е много демократична институция. Възможностите му да влияе на индивидуалния статус са определени от строги критерии като успеваемост, например. Индивидуалните амбиции, характера, академичните постижения са факторите за социална мобилност, а не семейните дадености. [Ibid.]

Проблемът за неравенството на шансовете в образованието е един от основните проблеми зависещи от отношението социализация-образователна система. Този проблем има много широка основа - въпросът за социалното неравенство изобщо.Той се решава по различен начин в различните страни, но и до сега няма общество, което да претендира, че го е решило напълно.

В прединдустриалното общество този въпрос изобщо не е поставян, тъй като социалната диференциация е била естествена, образованието на децата е ставало в семейството и оттам неравенството на шансовете е било естествено и предварително заложено в системата.

В индустриалното общество положението е друго. От XIX век в Европа, а след това и в останалата част на света се налага система, която възпроизвежда социалната структура: задължително, масово, универсално (единно, общообразователно), безплатно и издържано от държавата или други обществени организации училище за низшите класи и частно, платено, специализирано училище за висшите класи. В наше време делът на втория тип училище е незначителен. Почти всички ученици учат в училище от първия тип. Неравенството, обаче продължава да съществува (де факто), въпреки, че не е регламентирано законодателно (де юре), обратното, в конституциите на всички съвременни страни е гарантирано равното право на образование на всички. За разлика от миналото, днес неравенството е в училищните ресурси (материална база, учители, учебни пособия, учебни планове и програми), в състава на учениците (социо-културно ниво, етнос, образователни аспирации), в резултатите от обучението (конкуренентност на пазара на труда, реална квалификация), в достъпа до определени типове училище. Към особените проблеми спадат и правата на малцинствата (за обучение на майчин език и др.), които в разна степен както на мнозинството трябва да бъдат удовлетворени.

Провежданите изследвания по темата показват удивително съвпадение на резултатите. Родоначалници са Джеймс Колеман (J.Coleman), Т.Хусен, Леди Плоуден - през 1965-67 г. [M. Chercaoui, 1986], а у нас - Жулиета Савова [Ж. Савова, 1985]. Реалното неравенство е факт, но е прикривано по най-различен начин. Негови индикатори са нивото на сколаризация (обхват в образователната система), качеството на учителите, достъпът до престижни училища и особено до висше образование.

Тенденциите в развитите страни по отношение на *сколаризацията* показват, че тя вече не е фактор за неравенство - например във Франция през 50-те години само 6,1 до 16,3% от 16-годишните деца от низшите класи са били обхванати в училище, докато за децата от по-висшите класи обхватът е 30-59,3%. В средата на 80-те, обаче, най-ниският процент на сколаризация е 93,9 (при деца на нискоквалифицирани работници и имигранти) [M. Chercaoui, 1986]. В България данните бяха аналогични до скоро. През 90-те години, обаче масово децата от ромски произход не посещават училище (дори на ниво 1-4 клас), което значително намалява процента на сколаризация. Точни данни липсват поради това, че напускането на училище става по всяко време, но в документите на МНП се говори за десетки и дори стотици хиляди случаи. По този показател в момента сме на нивото на някои развиващи се страни от Азия и Африка.

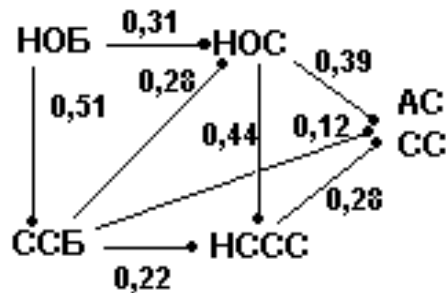
Достъпът до висше образование повсеместно се разширява. През последните десетилетия то стана масово във всички развити страни. Значително се разви и у нас. Тенденциите, обаче показват, че то се е превърнало във социодиференциращ фактор. Достъпът на деца от всички социални класи до университетите с годините е ставал все по-голям, но темпът на нарастване е различен. Той е толкова по-голям, колкото по-високо е социокултурното и образователно ниво на родителите. Това се отразява и на класовия състав на студентите. В момента (1995) във Франция например, около 55% са деца на родители - средни и висши ръководни кадри и със свободни професии (през 1984 - 52%); около 25% - на квалифицирани работници и служители (1984 - 22%); и около 20% - деца от по-низши класи (1984 - 26%) [Ibid.] Като цяло от поколение на поколение качествено различие между социалните класи се задълбочава. Така например, в категорията «свободни професии и висши ръководни кадри» 82% от хората са с диплома за висше образование и 0,6% - без никаква (незавършено начално образование), а в категорията «работници» тези проценти са 0,7 и 54,2 [Ibid.]. Останалите имат междинни дипломи. Възможността за получаване на престижна диплома (ВПД) или обратното, оставането без никаква диплома (ВНД) се определя от съотношението на тези параметри ($82/0,6 = 133$):

социална класа	ВПД	ВНД	ВПД/ВНД
свободни професии и висши ръководни кадри	133,00	0,01	13300,00
средни ръководни кадри	3,95	0,25	15,80
служители	0,13	7,60	0,02
частни производители и търговци	0,59	1,70	0,35
работници	0,01	90,33	0,00
селскостопански работници	0,06	16,4	0,00
други	0,54	1,85	0,29

Социализация и социална мобилност. Както вече беше посочено, с термина социална мобилност се означава възможността за промяна на социалната група. Различна е при различните общества. В преиндустриалните, при които социалната стратификация е консервативна (касти и съсловия) е минимална или изобщо липсва. В индустриалното общество - е голяма. Има два основни модела в съвременния свят (А.Сикурел, Дж.Киртсис, Р.Търнър). «Английският» е на основата на женитбата (напр. романът на Джон Брейн «Път към висшето общество»). В общество със затворен елит (остатък от аристократичното съсловие минало или тоталитарна номенклатура), статутът е зададен предварително и стратегията за внедряване в него е друга.

«Американският» модел е на основата на конкуренцията. В елита се влиза с образование, труд и усилия, със съответна стратегия, без човек да е сигурен в резултата. В

едно класическо изследване на професионалната структура в САЩ Блау и Дънкан (Blau, Duncan) дават следния модел на процесите на стратификация:

НОБ - ниво на образование на бащата; **НОС** - ниво на образование на сина; **ССБ** - социален статус на бащата; **НССС** - начален социален статус на сина; **АССС** - актуален социален статус на сина. С цифри е означена силата на връзката, като максимумът е 1, а минимумът - 0 [M. Chercaoui, 1986].

Изводите са няколко. Нивото на образование е основният фактор за социална мобилност. То влияе най-силно на социалния статус както на бащата, така и на сина. Нивото на образование на бащата повече от социалния му (на бащата) статус, пряко и силно детерминира нивото на образование на сина и косвено социалния му статус (началния и актуалния).

Основната социална тенденция е следващото поколение да надминава нивото на предходното. По данни на М.Шеркауи 70% от децата надвишават нивото на образование на своите бащи, 19,2% получават равно с бащите си образование и само 10,8% - по-ниско. Съответно 39,4% от синовете имат по-висок социален статус от бащите си, 34,9% - равен и 25,7% - по-нисък. Математическият модел на едно «идеално» общество предполага по-високи от реалните данни за връзка между социалния статус на синовете и образованието им в категориите «равно» (идеално 24,3% и реално 23,1%) и «по-ниско образование» (идеално 18,2% и реално 14,7%) с това на бащите им и съответно по-ниски за категорията «по-високо образование» (идеално 27,6% и реално 32,2%). Всъщност това означава, че образованието е двигател на социалния просперитет или, че обществото е от меритократски тип (*méritocratie*) - основано основно на заслуги и лични постижения. [Ibid.]

10. ФАКТОРИ И ИНСТИТУЦИИ НА СОЦИАЛИЗАЦИЯТА

Всяка от известните от историята устойчиви цивилизации е формирала свой социален и социокултурен тип - характерен набор от нагласи, ценностни ориентации, когнитивни и поведенчески рамки на човека като субстрат на определена система от национални институти. Цялостният ефект от социализацията се получава като резултат от взаимодействието на множество фактори.

Основните понятия са две: *социализиращ се* - индивид, обект на социализация. Второто основно понятие е *социализатор* - агент (индивид, институция, група), повече или по-малко институциализиран, който социализира един или повече индивиди. Още се нарича инстанция на социализацията. От социализаторите в съвременни условия определящи са семейството, училището, средствата за масова информация, трудовият колектив, казармата при мъжете. Другите - връстниците, социокултурната и демографска среда, субкултурите и пр. в крайна сметка са второстепенни, макар, че за определени индивиди могат да се окажат решаващи.

Не е възможно в малкия обем на настоящата книга да се направи подробен анализ на факторите за социализация. Ще бъдат маркирани само някои от основните проблеми, свързани с някои от тях.

СЕМЕЙСТВО

По-подробна информация за съвременното семейство и за ролята му в социализацията на децата може да се получи от друга наша публикация [*И.Иванов, 1996*].

Социализацията на личността започва в семейството и се решава главно в детството, определяно като "златен период", защото тогава се създават всички личностни нагласи. В антропологията се изтъква, че чрез "майчиния език" всъщност се предава и социалния език на интерперсоналните връзки.

В годините след Втората световна война се формира специфична ситуация: семейството е малобройно и влиянието му в обществото е слабо; то се намира в криза (непълни семейства, кохабитации, разводи...); семейството загуби много от позициите си на социализатор, като запази основните - формиране на социални измерения на личността, сексуална, религиозна, етническа и политическа идентичност на детето, формиране на социална позиция; младежката субкултура е твърде различна от тази на възрастните (сексуалната революция, иновациите, влияние на медиите, мода...).

Чрез две основни функции семейството социализира детето: консумация и трансмисия в икономически план и социална и културна йерархия в социален план. В него основно се из-

вършва началната (базова) социализация, става усвояването на половите роли (идентификация с родителя, Едипов комплекс), развиват се процесите на асимилация и акомодация. За социализацията е важно всичко, което става в семейството, но определящи фактори са неговата пълнота, трудовата заетост на майката, близостта (респ. отдалечеността) на поколенията, разпределението на властта, компетентността на членовете, семейната атмосфера. Особено значение имат правилата за налагане на респект.

Има много големи различия по отношение на целите на социализацията. Те не са едни и същи в различните семейства. Като правило, колкото е по-високопоставено едно семейство в социалната йерархия, толкова по-вариращи са и толкова по-малко съвпадат с тривиалните. Обратното, при семействата на селяните и работниците има практическа еднотипност на целите паради липса на независимост и креативност.

Предаването на ценностите, които са колективни идеи, специфичен поглед за живота и без които човек не може да живее сред другите хора, без съмнение е една от основните задачи на семейството. То подпомага тотално интеграцията на младата генерация в обществената структура. Също така, това е задача, която силно се определя от биологичните ритми (съзряването), социалният обмен, в който влиза семейството, формите на социален контрол и изобщо от отношенията на генерациите.

Съществуват две основни концепции за социализацията в семейството, които в крайна сметка се заключават в система от семейни възпитателни цели.

Концепция на Анре Вери (A. Wery)

Крайните цели на семейството по отношение на детето може да се сведат до следните две: развитие (разцъфтяване) на детската личност и адаптация на детето към социалния живот. Това са две специфични гледни точки, като втората всъщност е първа в генетичен план, но които не трябва да се противопоставят, а да съществуват паралелно във възпитанието [A. Wery, 1974]

1. Развитие (разцъфтяване) на детската личност. По думите на М.Поро (M.Porot), "Детето има нужда преди всичко от чувство за сигурност и тази дума практически резюмира необходимостите на една добра афективна еволюция." Неговото развитие е един сблъсък на вътрешни импулси и външни стимули. Именно в семейството индивидът, какъвто и да е той, какъвто и да е неговият статус в обществото, е признат за личност. Тук той намира сигурност и щастие. В това отношение основно място има **майчиното присъствие**. То има няколко основни съставящи. *Удовлетворяване на елементарните нужди*. Това вече не е проблем в цивилизования свят, но си остава основна задача на майката и бащата в страните от Третия свят. *Защита на детето от агресията на външната среда*. Детето трябва да се предпази или подготви за агресията на външния свят. То не трябва да очаква друго, освен насилие от хората край него. Семейството играе основна протекционистка роля. В това отношение е

възможно да се стигне и до грешки: хипопротекция и хиперпротекция. *Стабилност и подреденост на детското развитие. Създаване на чувство за индивидуалност.* В това отношение важно е да се разбере кои от личностните черти са истински характеристики на индивидуалността и оригиналността; да се даде възможност за натрупване на индивидуален опит (чувствен и рационален) именно в тези насоки; да се създаде в тези насоки една атмосфера на автономия, свобода и избор, характерна за статута на възрастния. *Постигане на баланс на любов и власт.* Малкото бебе попада в една обстановка на тотална любов, която с възрастта става все по-конкретна и диференцирана. Властта също става все по-конкретна. Нейното паралелно съществуване, заедно с любовта, постепенно се осъзнава като първостепенна необходимост. Детето трябва да се насочва и управлява, като постепенно самоконтрола и самоуправлението заместват външните форми.

2. Адаптация на детето към социалния живот. Семейството не е само една афективна среда за осигуряване на необходимата за сигурността на детето атмосфера, но и също социокултурна среда на отношения, актове на поведение и реакции. Детето контактува с другите хора и с други групи и по този начин развива чувствата си за солидарност с другите. Механизмът на социалната адаптация има две опори: реакцията на Аз-а на външния натиск и обратното, силата на семейството, която се прилага спрямо Аз-а на детето. В този сблъсък става взаимно развитие (амбивалентна реакция) - както детето се адаптира към средата, така и семейството се адаптира към него.

Семейството въвежда детето в социалния живот. То е първата социална среда за детето и в нея то расте в един климат на фаворитизиране на контактите, на богати връзки на индивида със групата. В него се отработват социо-афективни схеми, които намират универсално приложение през целия живот. Тук се зараждат прототипите на социалните отношения като емпатия, солидарност, реципрочност. В това отношение родителите създават един модел на поведение още преди раждането на детето. То влиза в него и чрез идентификация усвоява единия или другия поведенчески модел, свойствен за неговия пол.

Много значим социален фактор е езикът - "майчиният" език. Той съдържа в закодиран вид социалната принадлежност на семейството, тъй като не е само етническа характеристика, а отразява културното и образователно ниво на семейството. По пътя на имитация (игра) детето усвоява определени социални роли, които са много тясно свързани със социалния му статус. Известно е, че детето играе "класови" игри.

Социален фактор са и храната, облеклото, жилището, мебелите и изобщо материалните условия на живот, които детето употребява или в които живее. Качеството им издава стандарт на живот. Те подготвят за идентификация с определен социален кръг и също имат "класов" характер. Социален фактор са и видовете труд, които се практикуват в семейството, както и структурата на заетото и свободното време. Социален фактор са и взаимоотношени-

ята, в които встъпва семейството с други семейства или индивиди или изобщо социалните му връзки. Клановата принадлежност и отношенията с роднините са също такъв фактор.

Семейството въвежда детето и в системата на властта. В началото на живота си, то получава всичко от майка си. Постепенно се сблъсква с дисциплина, ред, "табу", цензора, подчинение на по-силните и на определени безлични норми и пр. Това то научава в хода на ежедневните си контакти с родителите и другите деца в семейството.

Друго разбиране за възпитателните цели на семейството е на Жан Келерхалс и Клеопатра Монтандон (*J.Kellerhals, C.Montandon*). То по принцип не противоречи на изложеното по-горе мнение на Анре Вери.

Същността на възпитателните цели може да се търси в три принципни насоки: те се обективират в представата за облика на детската личност (един специфичен социален профил на личността, т.н. "социална личност") и ориентация за основната социална позиция на детето в обществото в момента на неговото пласиране (професия) - ниво социално-възпитателно и интегративно, както и от системата от идеи и убеждения - религиозни, национални, семейни и пр. на личността. Детската личност има 4 основни измерения. Първото е *авторегулация* - умение на индивида да формулира целите си, да ги следва постоянно, да бъде автономен, да запазва определена насоченост в живота си, да се ориентира в информацията, която го обгръща и да прави разумен избор. Второто е *акомодация* - умение да се подчинява на външни контрагенти и да адаптира средствата към целите, способност за вграждане в ритмите и конвенциите на обществото, за проявяване на упоритост, умение да работи регулярно, да изпълнява договорите си с другите, да се приспособява към цели, които не са дефинирани от самия него. Третото е *кооперация* - система от отношения, насочени навътре в групата - чувство за общност, умение да сътрудничи с другите и да е лоялен и солидарен, да води общ живот с тях. Четвъртото е *чувствителност* - умение да фантазира, въобразява, съчувства, изобретява, да има идеи и идеали, чувство за хумор...

Развитието на всяка личност става едновременно във всяка насока, а не само в една от тях. Първите две имат инструментален характер, а вторите две - експресивен.

При социализацията родителите могат да поставят акцент повече или по-малко върху една или друга от тях и да създадат специфичен стил на социална интеграция на своето дете. Той се определя от социо-икономическите ресурси на семейството, стила на кохезия и идентичността на детето [*J.Kellerhals, C. Montandon. 1991*].

Социализацията в българското семейство ставаше на фона на определено от историческата реалност съотношение на ценностите. Времето след 9.09.1944 г. е време на активно функциониране на четири **поколения**.

Поколението на родените през 20-30-те години се социализира в период, при който се елиминира практически целия социален елит и всички образовани слоеве. Формира се нов социален тип, резултат от тоталното откъсване от земята; създаване на новия тип казармено-индустриален град; създаване на огромен и малко ефективен бюрократичен апарат; бюрократизиране и одържавяване на масовите интелегентски професии; масово образование и индоктринация в условията на информационна блокада (“правилно”, комунистическо възпитание); пряк и твърд контрол от страна на идеологическите и специални органи. В резултат се получава йерархия на властта от три нива: властващ елит, прилепена към него образована прослойка, послушен народ. Стабилността на системата се определя от състоянието на елита. Най-сложно е състоянието на интелигенцията. Тя демонстрира или демонстративна или мълчалива лоялност или пък скрито съпротивление на властта.

Второто поколение (родените през 50-те) расте не в атмосфера на показно единство, а на дезориентация. Твърдият контрол отстъпва място на система от сделки и отстъпки (спрямо по-долните нива на елита, интелигенцията и “простия народ”). Тези сделки и отстъпки са няколко: всеобщо планиране и някаква стопанска автономия на предприятието; “държавност” и някаква възможност за семейна независимост (жилище, кола, вила); преводна литература и по-слаба цензура; “лично ползване” на село. Всичко това се прави поради невъзможността на човек да оцелее без него и служи като бушон за системата.

Третото поколение (родени през 70-те) расте в система на разрушение на пирамидата на властта и нейните нормативни стандарти - единомислието, демонстративната лоялност, масовата покорност, привързаността към ценностите на социализма.

Четвъртото поколение (родени през 90-те) расте в ситуация на преход от тоталитарно към демократично общество. У нас този преход е съчетан с дълбока социална и икономическа криза, масово обедняване, аномия, рушене на старите стереотипи и стихийно формиране на нови. Редица ценности - образование, идейност, възпитаност и пр. се подлагат на съмнение.

В тази ситуация в почти всички български семейства съществува **ценностна дивергенция на различните поколения**, проявяваща се най-силно от 80-те години до сега.

Младото поколение е силно враждебно настроено. Младите преживяват криза, изразяваща се в зависимост от системата и догматическия кодекс чрез зависимостта си от по-възрастните. Същевременно са максимално привързани към родителите си и чакат от тях внимание, разбиране, обсъждане на важни теми.

Възрастта 30 години е връх на латентната агресивност към другите възрастови групи (младши и старши) и на нонконформизма, след което следва адаптация. Възрастта 40 години е на осъзнато присъединяване и на политическа активност. Латентната агресивност на възрастните се дължи на кризата на авторитарното и забранително съзнание.

УЧИЛИЩЕ

В наше време теория за образованието и културата развива Раймонд Уилямс (R.Williams). Според него, има следните **нива на социализация** [J.-C. Forquin, 1996,43 стр.]: *глобална социализация (general social training)* - формиране у членовете на една група на доминиращ културен модел и доминиращ тип личност; *специализирана социализация (specialized training)* - развиване на индивидуалните цели и компетентности за определена социална или професионална роля; *образование (education general)* - ансамбъл от знания и нагласи, детерминирани от цивилизацията (културен модел, идеал).

Всички институции са инстанции за селекция и механизми за унификация. Семейството предава на своите деца генетичната, социалната и културната си основа. Приятелските групи се характеризират с тенденция за унификация на чувствата и мислите на хората в тях. Основното качество на всяка социална група е хомогенността на културната среда и нормите, сплотеността, а тя е тенденция към унификация.

Училището също създава условия за такава унификация, действайки с еднаквото си учебно съдържание и нормативна основа (среда на организиран морал, формираща идентичността на детето - по израза на Дюркем). То действа едновременно социализиращо (унифициращо) и селективно (диференциращо) - то има две лица. Първото е обединяващо, колективно, свързано с общи образи, идеи, форми на поведение, ценности, съдържание, структури, и е свързано с механизъм за трансформиране в индивида на тези категории, което има фундаментално значение за целия живот. То, обаче е свързано с една пасивна позиция на детето, на което се гледа като на формирано, информирано и пр. Второто е диференциращо. То е свързано с различни специфични знания, компетентности, техники. Свързано е със социални йерархии, с диференцирани форми на поведение. Те произтичат от различията във възрастта, пола, социалната класа, позицията в структурата на властта и пр. Училищната култура освен това фаворитизира механизмите за разделение и селекция - изпити, избори...С нарастването на нивото на обучение (начални класове - горен курс) тенденцията за унификация отслабва, а тази за диференциация са засилва.

Учебното съдържание (курикулум) по принцип в педагогическата социология се счита за средство за регулация на социализацията, за социална и интелектуална интеграция, за междугрупово общуване. То е в пряка връзка с политическата конюнктура, въпреки, че има отно-

сителна самостоятелност и независимост. Чрез повече или по-малко ефективни механизми то се селектира и определя основни параметри на социализацията.

Основните социализиращи механизми на училището са: изискването и поощряването на една абстрактна, независимо от съдържанието готовност за успех; натискът на постижението - системата на изискването за успех и оценка; равенството пред училищните правилници и регламентации. В тази насока също така основно място имат две структурни нормативни системи: на разпределение на труда и функциите (учител - ученик) и йерархията на властта и компетентността (изпити, въпроси). Всяка подсистема на обучението има и независимо от знанията и уменията в нея, задължително елементи на възпитание в послушание и доминиране. За послушание се организират ситуации на символично снемане на предшестващите социални и културни определения: униформи, подстрижка, оценка за поведение, подчинение на учителя, лоялност към другарите (подвеждаш всички...). За доминиране се организират особени ситуации за ограничено доминиране над другите: милитаризирано и по принцип неигрово поведение (дежурен, старши, отряден съвет, звеневи и пр.) като резултат не от образцово инструментално изпълнение на задълженията, а поради лоялност към "висшите" и готовност да им се служи, ръководейки "своите".

За да бъде **благоприятно социализиращото въздействие на училището** е необходимо: да се поддържа положителна нагласа у него към училището и неговия педагогически и възпитателен колектив, учебният процес да бъде организиран и провеждан интересно, живо, близко до играта или съчетано с нея, да въздейства изобщо положително на емоционалната сфера на детето. Родителите не трябва да проявяват ревност към това, че училището или любимия учител (или съученик) им отнемат детето, а тъкмо обратното. Те ще подпомогнат училищната му адаптация, като не допускат и незаинтересованост, нито подценяване на учебните занятия както в училището, така и в дома; да се избягват бележкарско поведенческите изисквания; да не допускат афекти и пристрастие към някои евентуални пропуски и несправедливости в учебно-възпитателната работа; да се отнасят с подчертано уважение към учителя и училището изобщо.

Училището има огромно значение - то е професионално компетентна институция, създадена основно за социализация. Основният проблем, който е свързан с неговите функции като социализатор е следният: въпреки огромните постижения на човечеството, дори в най-развитите страни се получава реално неравенство - разлика между социализацията на деца от доминантни категории (класи, етноси) и социализацията на деца от дефаворитизирани категории. Тя се изразява в разлика в език, обноски, ценности, култура изобщо (разлика в обема на речника от 2-3 пъти, достъп до висше образование 20 пъти по-слаб и пр.). Между тези две категории деца се създава ситуация на конфликт (противопоставяне на двете култури) и тъй като едната от тях (доминантната) е официалната култура на училището, детето

от дефаворитизираните категории влиза в конфликт с цялото училище, живее в изолация от другите деца.

Данните от изследванията потвърждават също зависимостта на училищната успеваемост от социалната класа на родителите на детето. Така например, в Англия нивото на успеваемост на деца от средите на работници и на дребни частни производители е 34,19-43,79 (при оценка от 0 до 70). В същото време при служители и средни и висши ръководни кадри е 45,01-47,19, а при децата на родители със свободни професии достига 47,34. [M. Chercaoui, 1986, 50-52 стр.] Подобни изследвания във Франция дават следната картина: децата на работниците се различават значително по успеваемост (33,93) от останалите деца (42,86-40,56).

Изооставането на децата от дефаворитизираните класи е очевидно, при това то е тотално, докато децата от другите класи имат диференцирани интереси. Най-малки са вариациите при класическите раздели на учебните програми, което също е важно, тъй като се оказва, че типът учебен предмет като цяло е по-силен диференциращ фактор от социалната класа [Ibid, 54].

Децата от дефаворитизираните класи много по-често напускат училище и това се счита за своеобразна *автоселекция*. Данните показват едни и същи по структурата си тенденции в различни страни, в това число и в България. През последните години бягството от училище на децата от ромски произход се превръща в един от основните проблеми на нашата образователна система.

Има две *теории за автоселекцията*. Едната е, че детето от дефаворитизирана класа предварително се е примирило със своята съдба. Несъзнателно то очаква училищни неуспехи и отстраняване от училище, както за себе си, така и за себеподобните си. Към това го водят особеностите на неговия хабитус - семеен и на класата (етноса) му изобщо. Също така, състоянието на постоянен страх и фрустрация при сблъсък с официалната училищна култура води до отрицателна нагласа спрямо училището. Втората теория акцентира на съзнателността на избора на такова дете. То осъзнава, че неговите неуспехи са постоянни и малко зависят от количеството на старанията му. Търси успешна реализация на друго място и по друг начин.

Училищната кариера на детето зависи много от неговото отношение към обществото. Канадският педагог Андре Пьотита (A. Petitat) разглежда четири типа личности: рационална, ирационална, холистична и интерактивна [J.P. Durand, R. Weil, 1993]. За *рационалната* личност училищната кариера е резултат от избор. Той зависи от пола, културната среда, възрастта, възможностите за получаване на дипломи и квалификация, възможните постижения след училище и пр. *Ирационалната* личност се ръководи от своите инстинкти и чувства. Основно значение за нея имат отношенията с учителите. *Холистичната* личност възприема света през призмата на монолитна по-широка система от категории, главно място в които

играе дългът. Изборът се определя от ценностната система на етнос, партия, религия, организация, утопична група, морал и пр. *Интерактивната* личност е плуралистична. Нейният избор е мотивиран от най-различни аргументи, с рационален и ирационален характер. Огромно значение играят медиите и продуктите на масовата култура, които налагат определени модни културни модели.

Родителите от дефаворитизираните класи възприемат училищния живот на своите деца като неизбежно осеян с клопки. Основно е чувството за безпомощност, посредственост, обреченост. Това са родители, които не се чувстват способни да се намесят пълноценно в училищните работи и нямат нужното самочувствие пред лицето на училището. Отношението е на недоверие и смущение. В ситуация на икономическа криза в семействата властва песимизъм, отношението към училището е негативна (отхвърляне и свръх защита) и то не се счита за фактор за социален прогрес.

Родителите от фаворитизираните класи имат много по-ясен, спокоен и като цяло по-изгоден за детето поглед към училището. Те са сигурни по отношение на успеваемостта на децата си. Затова доминира доверието като отношение към детето. Сътрудничеството с училището се счита за нормално, естествено.

ПРИЯТЕЛСКИ ГРУПИ ОТ ВРЪСТНИЦИ

Това са приятелски обединения със специфична субкултура (нерядко дори банди с антикултура). Ценностите и нормите в тях често са в противоречие с обществените - семейните и училищните. Тези групи имат свои маркери за идентичност: жаргон, униформа... Тези групи обикновено са хомогенни и унифицирани и смазват индивидуалността на членовете си.

Ролята на "света на съучениците" е от особено значение през време на юношеството, когато започва противопоставянето на авторитетите, раздвоението между семейството и училищния дух, нуждата от себе утвърждаване. През юношеския период, както изтъква К. Хехт "предмет на особено внимание трябва да стане повишената емоционална активност, която да се използва като движеща социална сила". Голямо значение има "взаимното възпитание", тъй като мнението на връстниците се цени далеч по-високо, отколкото мнението на възрастните. Поради това за социалното развитие възпитанието с помощта на колектива се явява изключително важен фактор. Изключително значение за социалната адаптация има и приятелската среда от жилищния блок, улицата, квартала и безспорно - на училището. Тук подчертано важен е половия му състав, като неблагоприятно е силното доминиране на другия пол. Тогава неусетно у момчето се формират някои "женски" черти на характера и обратно - "мъжки" - у момичето. Неправилно е също още, ако има и значителна

разлика във възрастовия състав на интимната приятелска среда, защото тогава много често по-малките копират от по-големите някои лоши думи и навици.

СРЕДА ЗА СОЦИАЛИЗАЦИЯ

Средата влияе много силно върху социализацията. На първо място това е *географската среда*: има разлика в процесите на социализацията в града и селото. Тази в града е по-ранна, но тази в селото е по-стабилна (по-малко грешки и отклонения). Същото е положението и със *социалната среда*: има се предвид обществото като социално пространство. То въздейства със системата си от норми и ценности, със системата на разпределение на труда. То е факторът за изграждане на професионална идентичност и реализация. Трудът е другата основа на социализацията в широкото обществено пространство - професия, отношения на сътрудничество, на подчинение... Социалната среда влияе и със своята диференциация - детето придобива своя хабитус в зависимост от социалната класа на семейството и приятелите си. Има много силна социална приемственост.

Социализацията зависи силно от *етническата среда*: като механизъм, няма съществена разлика в социализацията при различните етноси. Разлика се появява при социализацията на етническото мнозинство и малцинство в дадена страна (доминантна и дефаворитизирана общности). Социализацията зависи силно и от *референтна среда*: от хабитуса на средата, към която индивидът изпитва симпатии и се стреми. Тя не винаги е средата, в която живее.

Социалната среда създава специфични условия, които водят до формирането на също така специфични черти на социалния характер на хората, които живеят през дадена историческа епоха. Те са всъщност характеристиките на социализиращата среда. По-долу е направен опит за характеризиране на **социалния характер на българина от тоталитарното общество** [За основа е използвана книгата *Советский простой человек, М., 1993, като са отчитани съответните разлики*]. В посттоталитарното общество те още дълго време ще доминират, тъй като са черти поне на две поколения.

Много десетилетия българите живяха с *представа за изключителност* - особеност, принципно отличие от хората от другите исторически епохи, превъзхождаща система от ценности (марксистко-ленински етически, естетически и пр.), историческо съзнание (преди 9.09.1944 и след това), геополитическо съзнание (соцлагер), класово съзнание (работнически произход над всичко), културни и спортни постижения. Като резултат - установяване на граница (желязна завеса) във всичко между своите и чуждите (изолационизъм), принудителна самоизолация. Чест преход в социално-мазохистично самоунижение и nihilизъм.

Държавно-патерналистична ориентация (държавен човек). Човек се разглежда като елемент от гигантска машина - винтче, лишено от антропологически качества. Свикнал е да работи при условията на планиране, щатна заплата, изобщо не свързана с качеството на труда (зависимост от властта, от системата на привилегии).

“Образцовият” човек не се мисли извън всеобемащата държавна социална структура, която е тоталитарна, тъй като не оставя за човека никакво независимо пространство. За разлика от държавите от Третия свят, където държавата има основно модернизаторски функции, у нас тя се занимава предимно с патерналистки такива: охранителни, контролни, обезпечителни - орган за “бащинска грижа”, “държава и партия - майка” и пр. Впрочем, в представите на народа мъжкото начало се носи от вождя - Тато, който е покорил майката-държава.

На патерналистката нагласа на държавата съответства инфантилността на съзнанието на обикновения човек, за който е почти невъзможно да се оправи сам. Основното му задължение е да изразява “благодарност” на върховете (Партията и правителството - независимо на коя партия са след 1989 г.), че още е жив и има какво да яде.

Егалитаризъм. Дезиндивидуализиран, противопоставен на всичко елитарно и своеобразно, уравнителен. Има съзнание за своята индивидуална недооцененост. Неудовлетворен в два смисъла - по способности и от постиженията на другите. Особено е чувствителен към индивидуалните икономически успехи, към “нетрудовите доходи”, към неадекватно високите доходи на хора, които са по-ниско от него в социалната стълбица. Данните от изследванията показват, че общественото съзнание е много устойчиво за социалната стратификация.

В съвременни условия ерозията на йерархическия егалитаризъм води до няколко феномена: популистка критика на управляващите за техните привилегии (всички са маскирани, и тези са като онези...); образ на тайнствения злодей - мафия, групировки и пр.; съзнание за тайна власт, която дърпа конците на всички процеси.

Универсална простота, примитивност на нуждите, желанията и преживяванията. Проявява се в няколко направления. *Масовиден, човек без положение*, отказал се от достиженията. За него няма нищо привлекателно в по-голямата активност. Той е сдържан към инициативността на другите. Предпочита гарантирана бедност пред неопределено бъдеще. Има двойствено икономическо поведение (на декларативно ниво е готов за радикални икономически промени, на прагматично - изпълнен със страх, опасения, надежди за грижа “отгоре”). Основната му цел е да е “както всички...”, но това не е колективност или сплотеност, това е само ориентация към всеобщо усреднение.

Да не се различава..., този основен принцип на поведение се счита за най-важен, изразяващ стремежа за самосъхранение на човека в ситуации, в които всеки успех, талант, труд, надвишаващ средния, става основание за подозрителност (твърде работен, твърде умен, “враг на народа”).

Ориентация към просто преживяване и оцеляване в бита, като всичко извън това се счита за излишество, разкош, “гевезелък”. Ориентация към “прости радости” - че си жив, че ближния ти страда...

“Прозрачност”, достъпност за контрол отгоре, лека управляемост, подчиняемост на примитивни механизми на управление. Откритост за разбиране от страна на себеподобните и особено за контрол “отгоре”. “Хиперорганизираност” и нейната спътничка - аномията. Това са идеалните условия за управляемост.

Двойни стандарти (двоемислие). Способност за съхраняване на някакво ценностно ядро и същевременно за демонстриране на това, което елита иска да види. Като цяло, обаче води до деградация на личността и постепенно изгубване на способността за работа. Има няколко типични социални сценария (“игри”):

а). *Игра на работа:* “правя се, че работя, а те се правят, че ми плащат!”

б). *Игра на грижа:* демонстрирането на бащинска грижа (фалшива?), води до демонстриране на благодарно подчинение (фалшиво?).

в). *Игра на съпричастност:* показното съучастие в държавните (началническите) работи се превръща в съучастие в държавните (началническите) престъпления.

г). *Игра на съгласие:* показното приемане на висшите ценности е условие за съхранение на частните ценности.

д). *Игра на единодушие:* всеки поотделно е против (или е безразличен), но механизмът на колективната принуда кара “всички заедно” да изразяват бурно съгласие с някакво поредно решение на елита.

Порядъчност. Основните житейски ценности са уважение към родителите и възрастните изобщо; разделение на мъжки и женски роли, отхвърляне на девиациите (убийци, хомо, проститутки, наркомани и др.)

Авторитарност. Страхът и завистта са фон на съществуването. Цялото битие на човека е свързано със страха от насилие и репресии (“Страхувам се, следователно съществувам”) и от недоброжелателство към колегата и съседа, която е компенсация за блокираната възможност за социална мобилност (завистта като двигател не на собствената положителна активност, а на възпирането на другия). Животът преминава в ситуации на унижение - систематично поругаване на човека, например началническото “ти” или стандартната грубост на обслужващите. Унижаваният унижава по-низшите от него - всеобщност на простотията, преднамерена оскърбителност по принцип. Тя е апел към хоризонтална идентичност (като всички...).

Стандартизация на ценностните ориентации. Създаден веднъж завинаги и неизменен. Йерархията се разбира като антикултура. Властта редуцира културата, разбира се като смислово, ценностно разнообразие (сексуално поведение, вкусове, традиции, отношение към смъртта, символни кодове: изкуство, религия...). Тя се прекодира от гледна точка на

единствената, официалната, позволената, марксистко-ленинската. Сnižаването на многообразието е ресурс на властта.

При подбора на ценности се забелязва удивително единомислие - стандартни оценки и никакви конфликтни фигури. Масовото съзнание е производство на масовата култура. В този смисъл той е идеологичен човек, като много често това му свойство преминава в апатия към всякаква идеология.

Безверен човек. В масата хора безверието доминира над вярата. Достатъчно са забележими остатъците от предишната псевдорелигия - официалният култ към държавата, науката. Преобладава вярата в собствения здрав смисъл. Религиозното съзнание се характеризира с (1). пъстрота (приемане, че Бог е всемогъщ и че го няма в рамките на едно и също индивидуално съзнание); (2). непосредственост (преобладаване на религиозни и антирелигиозни представи над утилитарни и скептични); (3). негативизъм (преобладаване на антирелигиозни и скептични представи за Бога).

СРЕДСТВА ЗА МАСОВА КОМУНИКАЦИЯ

Средствата за масова комуникация (мас-медия, медии) количествено навсякъде по света доминират над училището по времето на ангажиране на съзнанието на детето (средно около 1000 към 800 ч. годишно). Особено важна е телевизията - около 95% от децата гледат телевизия 5 и повече часа на ден.

Познаването на масовата комуникация и използването ѝ често се дефинира като изкуство за властване. Този, който може да управлява и да влияе на мненията на широката публика има възможност да властва над нея.

Концепцията за мас-медии има три основни пункта: (1). Масата се разбира като съвкупност от изолирани в пространството хора и групи (*masse mйdiale*), до които може да се достигне чрез достъпните технически устройства - телевизия, радио, печат. (2). Съществува определена реална съвкупност (*masse prйsente*), например електорат, която е част от медиалната маса, интересува комуникатора и която трябва да бъде осведомена (манипулирана). (3). Мас-медии се занимават с хората, които идентични на сечението на тези два типа (*masses mйdio-prйsente*) [*H.Benesch, 1995.*].

Поради техническото си съвършенство, мас-медии дават възможност за достигане на информация до огромно количество хора и оттам да им се влияе. Тяхната **специфика** е в следното: (1). Едностранна комуникация (излъчвател - приемник). (2). Опростен и много бърз достъп до огромен брой хора. (3). Въздействие върху стереотипите и емоциите, за да се получи ефект на съучастие на приемника (зрител, слушател, читател). Мас-медии по прин-

цип засягат крайни емоции - подбуждане към действие, състрадание, страх, гняв и пр. (4). Достигане до изолирани хора и адресиране към тях. (5). Внушение на защита на един висш морал и естетическа позиция.

Мас-медиите задоволяват редица **потребности на личността**. Чрез мас-медиите се задават обществените норми за поведение. Те доближават човека до герои и събития. По този начин задоволяват потребността от осъзнаване и самоопределение. Чрез темите за мира и войната, престъпността, икономическите реалности и пр. задоволяват потребността от автономия и личностна сигурност - определяща за цялостното им поведение. Мас-медиите създават усещането за принадлежност към една общност и по този начин задоволяват потребността от интеграция. Мас-медиите дават възможност за общуване на времево и териториално отдалечени субекти и така задоволяват потребността от знание и информация. Те подтикват и формират активност и по този начин задоволяват потребността от активност и реализация.

Еволюцията на мас-медиите е по линията на диференциацията (повече програми), при която се получава ефект "за всекиго по нещо", много различен от телевизията и радиото в 50-те години (1-2 канала).

Основното при медиите е **моделирането на мнението** чрез налагането на определени герои като модни в детското съзнание, идентификация с тях и с вложените в тях ценности [Sciences..., 1994]. Терминът **мнение** се дефинира от Жан Стоцел (J.Stoetzel) така: "Нюансиран отговор на един не случаен, а детерминиран въпрос, в един определен момент, в ситуация на свободно изявление".

Мненията на хората не са независими едно от друго. Те са част и ефект от по-широкия феномен отношение (атитюд). Атитюдът е повече или по-малко устойчива диспозиция, която води до определено поведение или мнение по даден въпрос; той е резултат от възприемането на определен начин на живот и е също част от културния му универс.

Макс Рокич (M.Rokeach) развива концепция за 4 разновидности на мненията: (1). *Убеждение* - фиксирана концепция (Напр.: "аз бях там и видях..."). Тя е напълно консолидирана и много трудно (или изобщо) може да се променя. (2). *Общо мнение* - (Напр.: "Самолетите са опасни."). Мнението се консолидира поради това, че е на мнозинството; промяната му е трудна, чрез терапия. (3). *Дедукция* - (Напр.: "Във вестника пише."). Мнението се консолидира от изрази като: "Това е *моят* вестник." и може да се променя: "Всички вестници лъжат..." (4). *Частни мнения* - ("Зъболекарят Х е добър.") Консолидацията на мненията е на основата на сугестията: "Познавам го добре, така, че можеш да ми вярваш." Промяната е лесна [H.Benesch, 1995].

Мнението може да е *индивидуално и обществено*. Мнението на индивида е съвкупност от оценки, които той дава по икономически, политически, културни и др. въпроси. В традици-

онното общество всички хора са обединени около колективните ценности и индивидуалното мнение няма смисъл, то просто не съществува реално.

Всяко общество (група) изгражда собствена субкултура като система от ценности, аitudini (нагласи), отношения, които са важни и служат за диференциращ признак. Всеки индивид, който се ражда в него ги възприема и конструира своето лично мнение като синтез от груповото и своите виждания.

Информацията, която достига до човека няма еднакво значение за него. Тя се филтрира през филтри - *стереотипи*. Тя достига до хората съобразно положението им в обществото (лидер или не) и в съвременни условия е основно зависима от мас-медиите.

В обществен план мненията се проявява при избори и допитвания (сондажи), които дават представа за обществените настроения. Има два феномена, свързани с публикуването на резултати от проучването на общественото мнение: "*effet bandwagon*" - сондажът засилва приливът на нови избиратели към мнозинството; "*effet underdog*" (на загубилия) - електоратът, който се противопоставя на мненията на мнозинството се отклонява от участие от страх да не бъде приет за маргинализиран.

Влиянието на медиите върху общественото мнение е в следните насоки: (1). *Ефект на дневния ред* - мас-медиите селектират информацията: към кого, в кой момент, в какъв ред и пр. (2). *Идеологически ефект* - мас-медиите провеждат идеологическа подготовка и обработка от позициите на господстващите класи. (3). *Структурен ефект* - съвкупният им културен ефект (реално влияние и преобразуване на социума) е по-силен дори от откриването на книгопечатането [*ibid.*].

Информацията, предаване чрез медиите има някои особености: (1). информацията бързо старее и се разсейва, затова трябва да се поддържа в актуален вид; (2). селекцията се манипулира от т.н. "лидери на общественото мнение" (хора с престиж, авторитет, власт), които в условията на множественост на програмите сега имат огромно влияние. През 1940 г. Х.Ласуел (H.Laswell) разработва един елементарен модел за анализ: «*предавател, който трансформира определено мнение до приемник*». По-късно П.Лазарсфелд (P.Lazarsfeld) го доразвива с т.н. "Двустъпален модел за комуникация": «*предавател, който трансформира определено мнение до лидер на мненията, който прави селекция, свързана с нуждите на приемника*». (3). Всяко съобщение, което не е злободневно, остава неразбрано и няма ефект. (4). Ефектът като цяло зависи от културният потенциал на личността - той е неравномерен. (5). Закон за своеобразието на ефекта: едно влияние (съобщение) може да предизвика различни ефекти (sharing); едно влияние (съобщение) може да се допълва и с други ефекти (adding); ефектът е също винаги резултат от едновременни влияния, като е възможно някои от тях да се намират в латентно състояние и да се проявят неочаквано. (6). Ефект на потенциализацията на мненията и аспирациите. (7). Инерция на масите - изразява се в необ-

ходимостта да се положат значителни усилия за да се раздвижат или пък да се спрат определени мнения и нагласи. (8). Канализацията се изразява в лимитиране на мненията: симпатиите и антипатиите; официалното мнение, което става лично и пр. Всъщност това е основният фактор за манипулация на масите.

КАЗАРМА

Казармата основно е среда за ресоциализация.

Издевателствата над новобранеца, на пръв поглед са безсмислени, но всъщност са дълбоко функционални. Те имат ресоциализиращ смисъл - превод от една система на възпитание в друга. За тази цел се демонстрира абсолютната непригодност на моралните норми извън казармата за сметка на нови норми - на принципа на безусловно подчинение (не заради разумност, целесъобразност, етичност). Всъщност старите войници, унищожавайки разума и морала повтарят механизма на уставната ресоциализация от командирите, включваща заповеди и безпрекословно подчинение, физически страдания (глад, недоспиване, претоварване, болка), които в други условия биха определили причинителите им (офицери или стари войници) като садисти, а тук не се считат за душевни заболявания, а напротив, за проява на мъжество.

Психологическият момент не е в "индивидуалната мотивация на садиста" или в "агресивността на тълпата", а в нещо друго.

Новобранецът, чрез редуциране на емоционално-волевата му сфера до задачата "физическо оцеляване" плюс разрушаване на ценностната и морална му система се превръща в бебе - табула раса, подготвя се за приемането на норми от "доминантни хора" или "авторитетните други" (феноменът на приемане на палача от жертвата като "авторитетен друг" е описан в специализираната литература). В резултат за една година човек приема друг морал и през втората - като "стар" войник го твори върху следващия набор по принципа на "истинския мъж".

След уволнение от казармата "вторият морал" може да не се актуализира, но може и да се актуализира като "армейско-мъжки синдром" (склонност към физическо насилие плюс статусно-йерархическа представа за обществото равно на одобрение на институционализираното насилие и картина на света като поле от врагове) като антитеза на "гражданския синдром" - нетърпимост към потискане на достойнството, отрицание на насилието, неприемане на смъртта като неизбежно зло.

С течение на времето става преход от единия синдром към другия (много по-силно изразен при жените и при неходилите в казармата).[По: *Советский...*, 1993]

ТРУДОВ КОЛЕКТИВ

Трудовият колектив включва вече социализирани хора и неговото действие е в много отношения ресоциализиращо. Основното, което трябва да се отбележи, е че в него функционират две структури на отношенията - официални и неофициални, свързани с различни страни на социализацията - първична и вторична и с различни типове идентичност на личността. Той действа главно с механизмите си за формиране на **колективен човек** и с изграждането на **специфично отношение към труда**. Следващото изложение се отнася за характеристиките на трудовия колектив у нас като социализираща среда [По: *Советски...*, 1993].

Българинът от тоталитарното, а и от посттоталитарното общество е свикнал да работи в колектив - при това става дума не за вътрешно диференцирана общност, сплотена от ценности, цели, връзки на органична солидарност, а за хоризонтална структура на равни в зависимостта си от властта и сплотени от властта хора. Колективът е средство за реален достъп до всеки с цел манипулация, стабилизатор на индивидуалните достижения и успехи, средство за нивелиране на индивидуалните склонности, навици, воли (механизма на лоялността). Основа на властта в колектива е напомнянето за лоялността и зависимостта на общите достижения от индивидуалните (един за всички и всички за един). За началника, колективът е специфично владение, ресурс. Самият той в едно отношение (измерение солидарност и лоялност) е член на колектива, а в друго (йерархия и придвижване) - представител на властта. Тази двойственост се осъзнава и от колектива: не се отъждествяват с началника, и все пак го считат за "свой" - не го подвеждат. Колективът обезпечава известна защита на членовете си от произвола на властта или поддръжка по механизма на колективната безотговорност: прави човек практически недосегаем (уволнението поради бездейност и некомпетентност е практически невъзможно).

Колективът е двузачен: той е елемент на псевдофункционална диференциация (специализация) и също така е символично, неформално общество от "свои". В първия случай ритуалите на демонстративна лоялност на "върха" са задължителни за всички (събрания, демонстрации и пр.) Във втория - негласни и при закрити врати пиянства по повод на рождени дни и др. подобни, които периодически свалят бариерата на йерархията.

Структурата на колектива е тясно свързана със структурата на властта в него. В тази насока може да се регистрират няколко основни човешки типа:

а). *Началник (завеждащ, бригадир, стопанин)* - обобщена роля на доминирането (властта). Той обладава максимум пълномощия в зададени предварително пространствени предели, като е освободен от формални ангажименти по отношение на подчинените. Затова

е задължен да спазва лоялност само към назначилите го власти. Основната му функция е да разруши всички прояви на независимост на подчинените. Той е местен от един участък на друг, като общо взето опитът и професионалните му качества са без значение (номенклатура, пратеник на Партията). Неговата роля не се свързва само с производството, но и с целия социален живот на колектива (Макаренко, В.Шаламов).

б). *Помощник (дясна ръка)* - функцията му е посредничество между колектива и властта (началството). Той разиграва образец на чисто лоялно поведение спрямо другите, но същевременно е вътре колективен агент на властта, поддържа в него определено ниво на противоречия, позволяващо да се управляват лесно другите членове или звена на системата. Без него властта не е в състояние да осъществи своята основна функция - структуриране на целия социален ред, социални отношения и сфери на съществуване. Няма собствена власт или авторитет, свързан е с ръководителя с лични отношения, зависим е, служи му, тъй като не разполага със собствени умения или квалификация.

в). *Партиен секретар (синдикалист)* - функцията му е да обезпечи легендата за легитимност на властта, за поддръжка от страна на масите. Относно висшестоящите, той обезпечавя парадната, витринна представа за работата и живота на колектива и от тази гледна точка контролира началника. Спрямо подчинените той е звено за добавъчен или паралелен контрол по отношение на лоялността спрямо йерархията. Системата на двойствената власт (директор - партиен секретар) води до двойна оценка на човека - от страна на символното му поведение в структурата на властта и като производител. Третата му функция е да неутрализира възможните конкуренти и противници, като за целта осигурява определено ниво на конфликтност. Той подбира и тези членове, които с изказванията и поведението си служат за олицетворение на "свободата" в колектива.

г). *Изпълнител* - противоположен край на скалата на властта: лоялен човек. Неговата идентичност се обезпечавя от принадлежността към колектива от еднакви и е зададена от властта. Неговата дейност е ограничена от началническите заповеди. Своеобразие придават нивото на личен ентузиазъм, половите, национални, психически и пр. особености. Тези особености се разглеждат като плюсове или минуси при определяне на повишенията, наградите, заплатата и пр. облаги.

д). *Работник (работяга, специалист)* - необходим ресурс на системата, тъй като само той притежава необходимите професионални умения и мотивация за усъвършенстване, за реализация на способностите. Неговият труд не е принудителен и той не се нуждае от допълнително стимулиране. Необходимо е само да се направи сделка: да му се даде възможност за свободна работа, като част от нея е за началника и за целия колектив (има за мен, има за теб, има за всички). Дава му се възможност и за известна свобода по отношение на изказвания, мнения, дистанциране от властта и пр. Специфичен вариант е "лауреатът"

(ударник, орденоносец, в науката - академик) - притежател на почетен статус, но най-често без реална власт (фактично отстраняване от работа, дисквалификация).

е). *“Антипод”* - човек, който е извън системата на властта и затова няма никакви социални определения. Обект е на негативна идентификация за всеки “достоеен” член на обществото.

С течение на времето в социалистическите промишлени трудови колективи (а изследванията по света показват, че така е въобще в държавната сфера) се формира специфично отношение към труда у повечето работници. То е на основата на два главни принципа: халтура и измама. Изразява се в систематично влошаване на работата, отказ от сериозно приемане на тези норми на участие в труда, които се считат за правилни от началството и същевременно демонстративно лоялничене, работа “за началника”, съчетаване на “принудителен активизъм” с отвращение от труда. Това се съпровожда с включване в отчетите на невършена работа, лъжа на началството. Без нея един отчет се счита за невъзможен (култ към отчета, отчетничеството, отчетника). Чрез нея се създава приемлив образ на действителността в очите на началника. Хората, работещи по тези принципи освобождават ресурси за труд за себе си - използване на базата за лични цели и нужди.

Само в производства, свързани с армията и други стратегически направления (както и за износ) този модел беше разчупен. В тези предприятия (всъщност закрити за външния свят) няма толкова строг идеологически контрол, задължителна лоялност и т.н., а има функционална диференциация, компетентност, достижения, специални заплати, снабдяване и пр., всъщност за сметка на огромни разходи, а не на рационалност.

В същото време в селското стопанство се утвърди модела на ТКЗС, което всъщност е форма на уравнителен живот. Има 3 основни характеристики: (1). принудителен, невъзнаграден труд, пределно неквалифициран при тотален контрол от началството; (2). отстраняване на всяка функционална диференциация и оттам съответната социална мотивация (без значение са способностите, заслугите, индивидуалната ефективност); (3). снети са статусните различия. Селяните, въпреки, че сега не са в ТКЗС, а в “кооперации”, (различни по форма и еднакви по съдържание) противостоят най-твърдо на всякакъв вид индивидуални достижения и активност, най-чувствителни са към неравенството, най-консервативни, най-идентифициращи се с държавата, най-малко самостоятелни, с най-нисък лидерски потенциал, с най-висока удовлетвореност от настоящето. Винаги са били и си остават бастион на комунизма.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев, М.* Педагогическа социология, С., 1988.
- Андреева, Г. М. и др.* Современная социальная психология на Западе. М., 1978.
- Бандура, А., Уолтерс, Р.* Принципы социального научения. В: Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М., 1984, 55-60.
- Гофман, Э.* Представление себя другим. В: Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М., 1984, 188-196.
- Ерикссон, Е.* Идентитетът. - Педагогика, № 7-8, 1993.
- Иванов, И.* Педагогическата власт на учителя. АКЦИОС, Шумен, 1995.
- Иванов, И.* Социално-педагогически проблеми на семейството. АКЦИОС, Шумен, 1996.
- Исаев, Д. Н., В. Е. Каган.* Психогигиена пола у детей. Л., 1986.
- Келли, Г.* Две функции референтных групп. В: Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М., 1984, 197-203.
- Кун, М., Т. Макпартланд.* Эмпирическое исследование установок личности на себя. В: Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М., 1984, 180-187.
- Льомел, П.* Социална стратификация и социална мобилност. - В: Полетата на френската социология. Съставители А. Мандрас, М. Вере. С., 1993, 89-106.
- Пиаже, Ж.* Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Логика и психология. М., 1992.
- Савова, Ж.* Социално-педагогически проблеми на образованието. С., 1985.
- Советский простой человек.* Коллектив. М., 1993.
- Уейгърт, А.* Въвеждането на идентичността в социологическата психология. В: Идеи в социалната психология. Съставител Елка Тодорова. С., 1990, 104-138.
- Фестингер, Л.* Введение в теорию диссонанса. В: Современная зарубежная социальная психология. Тексты. М., 1984, 97-110.
- Abdallah-Pretceille, M., C. Camilleri.* La communication interculturelle. In: Cultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol. 2, P., 1994, 47-51.
- Bell, D.* Ethnicity and Social Change. In: Ethnicity: Theory and Experience. Ed. by N. Glazer and D. Moynihan. Harvard, 1975, pp. 141-174.
- Benesch, H.* Atlas de la psychologie. P., 1995.
- Bernstein, B.* The Structuring of Pedagogic Discourse. Vol. IV. London, 1990.
- Bidwell, Ch., N. Friedkin.* The sociology of Education. - In: Handbook of Sociology. N.Y. Smelser (ed.). Bev. Hills, California, 1988.
- Borgatta, E. F., M. L. Borgatta.* Encyclopedia of Sociology. N.Y., 1992, pp. 575-583.
- Boudon, R., F. Bourricand.* Dictionnaire critique de la sociologie. P., 1982.

- Briand, J.-P., J.-M. Chapoulie.* L'institution scolaire et la scolarisation: une perspective d'ensemble. - R.franç.sociol. XXXIV, 1993, pp.3-42.
- Briand, J.-P., J.-M. Chapoulie.* The development of schooling as An institutional process: an outline. In: International Perspectives on Education and Society, Vol. 3, pp. 75-103.
- Chercaoui, M.* Sociologie de l'éducation. P., 1986.
- Collins, R.,* Theoretical Sociology. San-Diego, 1988.
- De Queiroz, J.M., M. Zolkovski.* L'interactionnisme symbolique. Renn, 1994.
- De Queiroz, J.M.* L'école et ses sociologies. P., 1995.
- Dictionnaire de pédagogie.* P., 1996.
- Dubar, C.* La socialisation. Construction des identités sociales et professionnelles. P., 1991.
- Étienne, J et all.* Dictionnaire de sociologie (Les notions, les mécanismes, les auteurs). P., 1995.
- Ferréd, G., J.-P. Noreck.* Introduction à la Sociologie. P., 1989.
- Forquin, J.-C.* École et culture. Le point de vue des sociologues britanniques. P., 1996.
- Kellerhals, J., C. Montandon.* Les stratégies éducatives des familles. P., 1991.
- Lipansky, E.* Approche de la communication interculturelle à travers la diinamique des groupes. In: Coultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol. 2, P., 1994, 108-118.
- Moertan, M.* Le fin d'Ariane et le fillet d'Indra. Réflexions sur ethnographie, ethnicité, identité, culture et interaction. In: Coultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 129-146.
- Petit, A.* Sociologie de l'éducation. In: Sociologie contemporaine (Sous la direction de J.P.Durand et R.Weil). P., 1993.
- Sciences économiques et sociales. Documents end exercices. 2.* P., 1996.
- Sciences économiques et sociales.* P., 1994.
- Sociologie basique.* Pref. De J.Lautman. P., 1990.
- Sociologie contemporaine* (Sous la direction de J.P.Durand et R.Weil). P., 1993.
- Sociology, History and Education.* Ed. P.W.Musgrave. London, 1970.
- Tabouret-Keller, A.* De la culture ideale aux cultures de contact. In: Coultures ouvertes sociétés interculturelles. Du contact à l'interaction. Vol 2, P., 1994, 15-39.
- The Handbook of Social Psychology.* Ed. by G.Lindzey, E.Aronson. N.Y. 1985.
- The Penguin dictionary of Sociology.* L., 1988.
- Traite de Sociologie.* Sous la dir. R.Boudon., P., 1982.
- Wery, A.* L'éducation familiale. In: Traité des sciences pédagogiques. V.5, P., PUF, 1974.